

วรรณคดี พระราชพิธี

บาทยัน อิ่มสำราญ

วรรณคดี พระราชพิธี

บาหยัน อิ่มสำราญ

ได้รับทุนสนับสนุนในการจัดพิมพ์จากโครงการตำราและหนังสือ
คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

วรรณคดีพระราชพิธี

ผู้เขียน บาทยัน อิ่มสำราญ
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๙
จำนวน ๓๐๐ เล่ม และ e-book

ข้อมูลบรรณานุกรมหนังสือ

บาทยัน อิ่มสำราญ.

วรรณคดีพระราชพิธี.-- นครปฐม : คณะอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2559.
450 หน้า. ภาพประกอบ

1. วรรณคดีไทย 2. พระราชพิธี 3. ขนบธรรมเนียมประเพณี.
I. ชื่อเรื่อง.

895.91007

ISBN 978-974-641-626-9

ศิลปกรรม ปฏิภาณ สานแสงอรุณ
พิมพ์ที่ บริษัท พี.เพรส จำกัด
๑๒๙ ซ.แยกซอยศิริพจน์ สวนหลวง กรุงเทพฯ ๑๐๒๕๐
โทรศัพท์ ๐ ๒๗๔๒ ๔๗๕๔-๕
จัดจำหน่ายโดย บริษัท พี. เพรส จำกัด
ราคา หนังสือ ๓๐๐ บาท
 e-book ๓๐๐ บาท
ประเภทหนังสือ ตำราวิชาการ

คำนิยม

การสร้างสรรคผลงานทางวิชาการในรูปแบบของตำรานั้นเป็นภาระหน้าที่ที่สำคัญของอาจารย์ในระดับอุดมศึกษา เพราะนอกจากจะจัดทำขึ้นเพื่อประกอบการเรียนการสอนในรายวิชานั้นแล้ว ยังแสดงให้เห็นความก้าวหน้าทางการศึกษาในสาขาวิชานั้น อีกทั้งยังเป็นแหล่งข้อมูลสำหรับบุคคลทั่วไปนำไปใช้ศึกษาเพิ่มพูนความรู้ได้ ถือเป็นการบริการทางวิชาการแก่สังคมได้ในเวลาเดียวกัน แต่เนื่องจากการเขียนตำราแต่ละเล่มต้องใช้เวลาและความพากเพียรเป็นอย่างมาก ด้วยเหตุนี้จึงมีตำราที่ผลิตขึ้นโดยอาจารย์มหาวิทยาลัยไม่มากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งตำราด้านวรรณคดีไทย อาจกล่าวได้ว่าวงการศึกษาวรรณคดีไทยค่อนข้างขาดแคลนตำราทางวิชาการ เป็นผลให้นักศึกษามีตำราที่ทันสมัยสำหรับการศึกษาค้นคว้าอ้างอิงน้อย

วรรณคดีไทยเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของสังคมไทย แต่หากไม่มีการนำมาศึกษาให้เห็นความหมายทั้งในเชิงความรู้และเชิงวรรณศิลป์ มรดกทางวัฒนธรรมชุดนี้อาจจะถูกลืมเลือนไปในที่สุด โดยเฉพาะวรรณคดีพระราชพิธีซึ่งเป็นวัฒนธรรมชั้นสูง ห่างไกลจากการรับรู้ของคนทั่วไป แต่ทว่าได้หลอมรวมความคิดความเชื่ออันหลากหลายในสังคมไทยไว้ด้วยกัน การทำความเข้าใจวรรณคดีชุดนี้จึงต้องใช้ความรู้หลากหลายสาขาทั้งในด้านภาษา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เพื่อให้เข้าถึงรากฐานทางภูมิปัญญาของสังคมไทยผ่านวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ชั้นสูง

การที่รองศาสตราจารย์บาหยัน อิ่มสำราญ มีความวิริยะอุตสาหะค้นคว้า และเรียบเรียงตำราเพื่อใช้ประกอบการสอนรายวิชา “วรรณคดีไทยเกี่ยวกับ พิธีกรรม” ตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๕๗ และนำผลงานดังกล่าวมาจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม สวยงาม ให้ชื่อว่า “วรรณคดีพระราชพิธี” เพื่อเผยแพร่แก่สาธารณชน จึงถือเป็น นิमितหมายอันดีทั้งในด้านการแก้ปัญหาความขาดแคลนตำราทางวิชาการด้าน วรรณคดีไทย และการสร้างความมั่งคั่งแก่วงการวรรณคดีไทย อีกทั้งยังเป็นการอนุรักษ์วรรณคดีไทยอย่างมีหลักวิชาอีกด้วย

ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร จึงขอขอบคุณ ในความวิริยะอุตสาหะของ รองศาสตราจารย์บาหยัน อิ่มสำราญ ที่ตั้งใจผลิตตำรา ที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีไทยครั้งนี้

สุมาลี ลิ้มประเสริฐ

หัวหน้าภาควิชาภาษาไทย

คำนำของผู้เขียน

ตำราเรื่อง “วรรณคดีพระราชนิพนธ์” นี้ ผู้เขียนจัดทำขึ้นเพื่อประกอบการเรียนการสอนรายวิชา “วรรณคดีไทยเกี่ยวกับพิธีกรรม” (๔๑๑ ๒๔๗) ตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต หลักสูตรปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๕๖ และได้เปิดการเรียนการสอนมาตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๕๗ แต่เดิมรายวิชานี้ใช้ชื่อว่า “วรรณคดีเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณี” แต่ด้วยเป้าหมายของการศึกษาระดับอุดมศึกษาที่มุ่งให้ผู้เรียนคิดวิเคราะห์ และบูรณาการความรู้ให้เข้ากับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป จึงจำเป็นต้องปรับหลักสูตรให้มีความทันสมัย สอดรับกับปรากฏการณ์ของโลกสมัยใหม่ โดยใช้ฐานความรู้ทางวรรณคดี ซึ่งแม้จะเป็นเรื่องโบราณแต่สามารถนำมาใช้อ้างอิงเพื่อตอบคำถามปรากฏการณ์สังคมสมัยใหม่ได้อย่างมีเหตุผลหนักแน่น

ในบรรดาความรู้โบราณทั้งหลาย “พิธีกรรม” ถือเป็นรูปธรรมการแสดงออกซึ่งความรู้ ความคิด สติปัญญาความใฝ่ฝัน อันเป็นปัจจัยกำหนดพลังของสังคมให้เคลื่อนไปสู่ภาวะที่สมดุลมาทุกสมัย บทบาทเช่นนี้จะพบได้ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมของราชสำนักหรือพิธีกรรมของชาวบ้าน พิธีกรรมจึงเป็นข้อมูลที่น่าสนใจมานุษยวิทยาให้ความสนใจตลอดมา อย่างไรก็ตาม ในด้านวรรณคดีนั้นยังมีข้อมูลวรรณคดีพิธีกรรมอีกมากที่รอคอยผู้สนใจเข้าไปศึกษาเพื่อจัดระบบวรรณคดีที่เกี่ยวกับพิธีกรรมทั้งหลาย ให้เป็นองค์ความรู้ของวรรณคดีประเภทนี้โดยเฉพาะ ผู้เขียนจึงได้จัดทำตำราเรื่องนี้ขึ้น เพื่อช่วยขมวดความคิดเกี่ยวกับวรรณคดีพิธีกรรมทั้งหลายที่กระจัดกระจายให้เป็นหมวดหมู่พอที่จะเป็นฐานรากทางวิชาการของ

นักศึกษาและผู้สนใจนำไปศึกษาในเชิงลึก อันเป็นวิธีการหนึ่งที่จะเข้าถึงความดี ความงาม และความจริงของสังคมไทยผ่านชุดข้อมูลทางวัฒนธรรมที่มีพิธีกรรม เป็นแกนกลาง ตำราเล่มนี้จึงขอทำหน้าที่เป็นปฐมบทของการศึกษา โดยเริ่มต้น จากวรรณคดีพิธีกรรมของราชสำนักหรือวรรณคดีพระราชพิธี นำเสนอมุมหลังของ วรรณคดีพระราชพิธีแต่ละเรื่อง ลักษณะทั่วไปและลักษณะเฉพาะของตัวบท ตลอดจน ชี้ให้เห็นบทบาทหน้าที่ของวรรณคดีพระราชพิธีที่มีต่อสังคม

เนื่องจากตัวบทวรรณคดีพระราชพิธีส่วนใหญ่เป็นเอกสารโบราณ อักษรวิธี ที่ใช้อาจไม่ตรงกันระหว่างตัวบทวรรณคดีด้วยกัน และอาจแตกต่างกับระบบ การเขียนในปัจจุบัน ผู้เขียนจึงขอชี้แจงในเบื้องต้นว่า ในส่วนที่เป็นการอ้างอิงจาก ตัวบทวรรณคตินั้นจะยังคงอักษรวิธีอันเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละตัวบทเอาไว้ ส่วนภาพประกอบนั้นเนื่องจากมีจำนวนมาก จึงได้จัดทำเอกสารอ้างอิงแหล่งที่มา ของภาพประกอบเอาไว้ในส่วนท้ายของตำรา เพื่อให้ผู้ที่สนใจศึกษาภาพประกอบ ในฐานะที่เป็นประวัติศาสตร์สังคม หรือประวัติศาสตร์ศิลปะ สามารถใช้เป็นแหล่ง ข้อมูลเบื้องต้นสำหรับการศึกษาค้นคว้าตามความสนใจต่อไป

ขอขอบพระคุณเจ้าของผลงานทุกท่านที่ผู้เขียนได้นำมาใช้เป็นข้อมูล ประกอบการเขียน ไม่ว่าข้อมูลเอกสารหรือข้อมูลภาพถ่ายล้วนแล้วแต่ทรงคุณค่าทาง ความรู้ต่อสังคมไทยอย่างยิ่ง หากปราศจากผลงานดังกล่าวแล้ว ตำราเล่มนี้จะไม่วัน สำเร็จเป็นรูปเล่มได้เลย ขอขอบคุณโครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศิลปากรที่ให้ทุนสนับสนุนการจัดพิมพ์ตำรานี้เพื่อประโยชน์ทางวิชาการเป็น สำคัญ ขอขอบคุณนายศิวดล วราเอกศิริ นักศึกษาบัณฑิตศึกษา สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ที่ช่วยพิสูจน์อักษรและดูแลความเรียบร้อยของต้นฉบับในเบื้องต้น

ท้ายที่สุดนี้ ขอมอบส่วนดีที่สุดของตำราเล่มนี้แด่ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งเป็นแหล่งพักพิงอันแสนสุขของผู้เขียน มากกว่า ๒ ทศวรรษ

บาทยัน อิมสำราญ

สารบัญ

คำนิยาม	ก
คำนำของผู้เขียน	ข
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑. ความหมายของพิธีกรรม.....	๑
๒. พิธีกรรมและประเพณี	๓
๓. ลักษณะทั่วไปของพิธีกรรม.....	๔
๔. ประเภทของพิธีกรรม	๖
๕. บทบาทและหน้าที่ของพิธีกรรม.....	๑๐
๖. องค์ประกอบของพิธีกรรม	๑๑
๗. วรรณกรรมพิธีกรรม	๑๓
๘. วรรณคดีพระราชพิธี.....	๑๕
 บทที่ ๒ พระราชพิธีในบริบทการใช้	๑๙
๑. การใช้พระราชพิธีเพื่อตอบสนองความศรัทธาในลัทธิศาสนา	๒๐
๒. การใช้พระราชพิธีเพื่อผลทางการเมืองการปกครอง	๒๓
๓. การใช้พระราชพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง.....	๒๗
๔. การใช้พระราชพิธีเพื่อการเฉลิมฉลองตามเทศกาล	๓๐
๕. พระราชพิธีเพื่อเฉลิมฉลองการเปลี่ยนผ่านสถานภาพ	๓๔
๖. พระราชพิธีเฉลิมฉลองเนื่องในวโรกาสพิเศษ	๔๑

บทที่ ๓	วรรณคดีประกอบพระราชพิธี : ประกาศการพระราชพิธี.....	๕๓
๑.	ภูมิหลังของประกาศการพระราชพิธี.....	๕๕
๒.	ผู้แต่งและผู้รวบรวมประกาศการพระราชพิธี.....	๕๖
๓.	ประเภทของประกาศใน “ประกาศการพระราชพิธี”	๖๓
๔.	เนื้อหาและการเรียบเรียงประกาศการพระราชพิธี	๖๙
๕.	การนำเสนอสาระแห่งพระราชพิธีผ่าน ประกาศการพระราชพิธี	๙๙

บทที่ ๔	วรรณคดีประกอบพระราชพิธี : ชุมนุมฉันทดุขกัสังเว	๑๐๗
๑.	ภูมิหลังของ “ชุมนุมฉันทดุขกัสังเว”	๑๐๘
๒.	ประเภทของวรรณคดีคำฉันทดุขกัสังเวใน “ชุมนุมฉันทดุขกัสังเว”	๑๐๙
๓.	สมัยที่แต่งและผู้แต่ง	๑๑๐
๔.	เนื้อหาและการเรียบเรียงคำฉันทดุขกัสังเว	๑๑๓
๕.	คำฉันทดุขกัสังเว : การใช้วรรณคดีต่างเครื่องสังเวสังคักต์สิทธิ์	๑๓๗

บทที่ ๕	วรรณคดีบันทึกพระราชพิธีประจำปี.....	๑๔๕
๑.	โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส	๑๔๖
๑.๑	ภูมิหลังของโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส.....	๑๔๖
๑.๒	ผู้แต่งและสมัยที่แต่ง.....	๑๔๗
๑.๓	เนื้อหาและการเรียบเรียง	๑๕๐
๑.๔	พระราชพิธีในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส	๑๕๔
๑.๕	โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส กับการจัดการความรู้เกี่ยวกับพระราชพิธี	๑๖๓

๒. นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์.....	๑๘๑
๒.๑ ภูมิหลังของนางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์..	๑๘๑
๒.๒ เนื้อเรื่องและการเรียบเรียง	๑๘๔
๒.๓ การบันทึกพระราชพิธีในหนังสือนางนพมาศ.....	๑๙๒
๒.๔ ฐานะของพระราชพิธีในหนังสือนางนพมาศ.....	๒๐๓

บทที่ ๖ วรรณคดีบันทึกพระราชพิธีจร ๒๐๗

๑. โคลงพระราชพิธีแห่โสกันต์.....	๒๐๘
๑.๑ ภูมิหลังของวรรณคดีเรื่อง โคลงพระราชพิธีแห่โสกันต์	๒๐๘
๑.๒ เนื้อหาและการเรียบเรียง โคลงพระราชพิธีแห่โสกันต์	๒๑๑
๑.๓ การบันทึกพระราชพิธีแห่โสกันต์.....	๒๑๙
๒. โคลงยอพระเกียรติ	
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒.....	๒๓๒
๒.๑ ภูมิหลังของโคลงยอพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒	๒๓๒
๒.๒ เนื้อหาและการเรียบเรียง	๒๓๕
๒.๓ การบันทึกพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ผ่านวรรณคดียอพระเกียรติ.....	๒๔๗
๓. โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลว ๒๖๐	
๓.๑ ภูมิหลังของโคลงถวายพระเพลิง พระบรมอัฐิพระเจ้าหลว.....	๒๖๐
๓.๒ เนื้อหาและการเรียบเรียง	๒๖๓
๓.๓ การบันทึกอารมณ์ความรู้สึกของยุคสมัยผ่าน โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลว.....	๒๖๕

บทที่ ๗	วรรณคดีตำราพระราชพิธีแบบจารีต	๒๘๓
๑.	แบบปฏิบัติพระราชพิธีก่อนมีตำราพระราชพิธี	๒๘๔
๒.	ตำราพระราชพิธีเก่า	๒๘๖
๒.๑	ภูมิหลังของหนังสือตำราพระราชพิธีเก่า	๒๘๖
๒.๒	พระราชพิธีในตำราพระราชพิธีเก่า	๒๘๗
๒.๓	วิธีการเรียบเรียงเรื่องพระราชพิธี	๒๘๘
๓.	ตำราพระราชพิธีแบบจารีตในหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ	๒๙๑
๓.๑	ภูมิหลังของตำราพระราชพิธี ในหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ	๒๙๑
๓.๒	ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๘	๒๙๒
๓.๓	หนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๑	๒๙๕

บทที่ ๘	วรรณคดีตำราพระราชพิธีสมัยใหม่	๓๐๓
๑.	โคลงพิธีถือน้ำแลคเชนทร์ศวสนาน	๓๐๔
๑.๑	ภูมิหลังของวรรณคดีเรื่อง โคลงพิธีถือน้ำแลคเชนทร์ศวสนาน	๓๐๔
๑.๒	เนื้อหาและการเรียบเรียง	๓๐๗
๑.๓	โคลงพิธีถือน้ำแลคเชนทร์ศวสนาน : วรรณคดีคู่มือปฏิบัติงานพระราชพิธี	๓๑๗
๒.	พระราชกรณียานุสร	๓๒๗
๒.๑	ภูมิหลังของเรื่องพระราชกรณียานุสร	๓๒๗
๒.๒	เนื้อหาและการเรียบเรียงพระราชกรณียานุสร	๓๒๙
๒.๓	ความเป็นวิชาการของ พระราชณินพจน์พระราชกรณียานุสร	๓๔๖

๓. พระราชพิธีสิบสองเดือน.....	๓๕๓
๓.๑ ภูมิหลังของวรรณคดี เรื่อง “พระราชพิธีสิบสองเดือน”	๓๕๓
๓.๒ เนื้อหาและการเรียบเรียงพระราชพิธีสิบสองเดือน	๓๕๔
๓.๓ พระราชพิธีสิบสองเดือน :	
วรรณคดีสารานุกรมพระราชพิธี.....	๓๗๔

บทที่ ๙ บทบาทของวรรณคดีพระราชพิธี	๔๐๑
๑. บทบาทของวรรณคดีพระราชพิธีในฐานะ “สื่อ”	๔๐๒
๒. บทบาทของวรรณคดีพระราชพิธีในฐานะ “สาร”	๔๐๓
๓. บทบาทของวรรณคดีพระราชพิธีในฐานะ	
“อุดมการณ์” ของสังคม.....	๔๐๖

บทที่ ๑๐ บทสรุป	๔๑๑
------------------------------	------------

บรรณานุกรม	๔๑๕
-------------------------	------------

เอกสารอ้างอิงที่มาของภาพประกอบ	๔๒๘
---	------------

แบบอย่างของพฤติกรรม
ที่กำหนดไว้ด้วยกฎเกณฑ์
หรือธรรมเนียมประเพณี
ให้กระทำ และเพื่อให้มี
ความขลัง

บทที่ ๑

บทนำ

๑. ความหมายของพิธีกรรม

“พิธีกรรม” ตามความเข้าใจทั่วไปหมายถึง การจัดงาน หรือการจัดกิจกรรมของกลุ่มคน โดยมีแบบแผนการปฏิบัติที่เป็นขั้นตอน และแตกต่างไปจากวิถีชีวิตในยามปกติ แต่ในทางวิชาการมีความหมายมากกว่านั้น ในเบื้องต้นจึงขออธิบายเพื่อทำความเข้าใจดังต่อไปนี้

ราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๕๖ : ๘๓๕) ได้ให้ความหมายของคำ “พิธีกรรม” ว่าหมายถึงการบูชา, แบบอย่างหรือแบบแผนต่างๆ ที่ปฏิบัติทางศาสนา

พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๒๔ : ๓๑๔) ให้ความหมายของคำพิธีกรรมคล้ายคลึงกัน แต่เพิ่มเติมเรื่องความขลังหรือความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรม โดยเฉพาะส่วนที่เป็นพิธีกรรมในสังคมดั้งเดิม ดังนี้

แบบอย่างของพฤติกรรมที่กำหนดไว้ด้วยกฎเกณฑ์หรือธรรมเนียมประเพณีให้กระทำ และเพื่อให้ความขลัง ในสังคมแบบดั้งเดิมจึงมักถือว่า พิธีกรรมถ้าทำอย่างถูกต้องเคร่งครัดก็จะเป็นที่พอใจแก่เทพเจ้า ถ้าทำผิดพลาดหรือไม่ทำเบี่ยงเบนก็จะทำโทษ พิธีกรรมในสังคมปัจจุบันมักถือเป็นเรื่องสำคัญ เมื่อเกี่ยวกับกิจกรรมทางศาสนาหรือของสังคมและโอกาสงานสังคมอย่างเป็นทางการพิธีทั้งหลาย พิธีกรรมกระทำในเวลา

รับสมาชิกใหม่หรือนำสมาชิกหรือในเวลารับตำแหน่ง และพิธีกรรมอาจปรากฏในรูปลักษณะของการเดินรำทำเพลง การเลี้ยง การสังเวย ฯลฯ ส่วนประกอบของพิธีกรรมอาจมีทั้งการสวด การขับร้อง กิริยา ท่าทางลูก นั่ง เดินเหิน การแห่แหน พร้อมอุปกรณ์เครื่องยศและสัญลักษณ์ต่าง ๆ

ในทางพุทธศาสนานั้น พระธรรมปิฎก (๒๕๓๗ : ๓-๕) กล่าวว่า พิธีกรรมเป็นวิธีที่จะทำให้สำเร็จผลที่ต้องการ หรือเป็นการกระทำที่เป็นวิธีการเพื่อให้สำเร็จตามผลที่ต้องการหรือนำไปสู่ผลที่ต้องการ คำว่า พิธีก็แผลงมาจากคำว่าวิธีนั่นเอง พิธีกรรม คือ วิธีการ พิธีกรรม ก็เหมือนที่มันหรือปรากฏที่สุดท้ายของพระพุทธศาสนา การที่มีพิธีกรรมอยู่ในแง่หนึ่งแสดงว่ายังพระพุทธศาสนาไม่หมดสิ้นไป และจะใช้ให้เป็นประโยชน์ได้อย่างไร จากคำอธิบายดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนายังคงให้ความสำคัญต่อพิธีกรรมในฐานะระเบียบปฏิบัติที่เป็นการแสดงออกถึงการเป็นพุทธมามกะ ผู้ปวารณาตนเป็นพุทธศาสนิกชน

ส่วนมุมมองของนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องพิธีกรรม ต่างให้นิยามความหมายของพิธีกรรมดังต่อไปนี้

กิ่งแก้ว อัตถการ (๒๕๓๕ : ๒๐) ซึ่งเป็นนักวิชาการด้านคติชนวิทยา กล่าวว่า พิธีกรรมคือวิธีการชนิดหนึ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมาย การที่เราจะได้มาซึ่งสิ่งที่เราต้องการ จำเป็นจะต้องมีการกระทำ และในแต่ละการกระทำก็ต้องมีวิธี

สมปราษฎ์ อัมมะพันธุ์ (๒๕๓๖ : ๒๐) กล่าวว่า พิธีกรรมเป็นการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งตามค่านิยม ทศนคติ ความคิดและความเชื่อ โดยเข้าใจว่าการกระทำอย่างนั้นย่อมมีผลตอบสนอง ทำให้คนได้รับประโยชน์ตามที่คาดหวังเอาไว้ ทำแล้วมีผลทำให้จิตใจเบิกบานเป็นสุขที่เรียกว่า ได้บุญได้กุศล ...พิธีกรรมเป็นสิ่งที่เราสมมุติขึ้นเพื่อให้เกิดความสบายใจแก่ตัวเราเอง

สุเมธ เมธาวิทยากุล (๒๕๓๒ : ๑) กล่าวว่า พิธีกรรมคือการกระทำที่คนเราสมมุติขึ้น มีขั้นตอนระเบียบวิธีอย่างชัดเจนเพื่อให้เป็นสื่อกลางหรือหนทางที่จะนำมาซึ่งความสำเร็จในสิ่งที่ตนเองปรารถนา หรือเพื่อทำให้เกิดความสบายใจในการดำเนินชีวิตต่อไป

ฐานปี (๒๕๔๙ : ๑-๒) กล่าวว่า พิธีกรรมหมายถึงพฤติกรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อความเชื่อทางศาสนาของตน ไม่ว่าจะเป็นศาสนาใดก็ตามต่างมีการปฏิบัติต่อศาสนาของตนตามความเชื่อและความศรัทธา ถือเป็นกิจกรรมบูชาหรือการปฏิบัติในการทำพิธี อันล้วนแต่เกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ในชุมชนทั้งสิ้น อีกทั้งยังบ่งบอกถึงวัฒนธรรมของบุคคลผู้อยู่ในสังคมนั้นๆ

จะเห็นได้ว่านักวิชาการกลุ่มนี้ มองพิธีกรรมว่าเป็นกิจกรรมสมมุติที่มนุษย์ออกแบบขึ้นมาอย่างมีระบบระเบียบ ตามลัทธิความเชื่อทางศาสนา และขั้นตอนการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความศรัทธา โดยเชื่อว่าวิธีการดังกล่าวจะช่วยให้ประสบผลสำเร็จ อันได้แก่ ความสบายใจและมีกำลังใจที่จะดำเนินชีวิตต่อไป อีกทั้งยังเป็นกิจกรรมที่แสดงลักษณะเฉพาะและธำรงรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของกลุ่มชนที่ประกอบพิธีกรรมนั้น

๒. พิธีกรรมและประเพณี

คำว่า “พิธีกรรม” นั้นมีความหมายแตกต่างกับคำว่า “ประเพณี” กล่าวคือ ประเพณีไม่ใช่กิจกรรมสมมุติ แต่มุ่งอธิบายความต่อเนื่องของกิจกรรมหรือระเบียบปฏิบัตินั้นๆ เป็นสิ่งที่นิยมถือประเพณีปฏิบัติสืบ ๆ กันมาจนเป็นแบบแผน (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖ : ๗๐๙) เป็นบรรทัดฐานที่สังคมใดสังคมหนึ่ง ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา ประเพณีจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท

๒.๑ จารีตประเพณี คือ กฎศีลธรรม (mores) หมายถึง สิ่งซึ่งสังคมใดสังคมหนึ่งยึดถือและปฏิบัติสืบกันมาอย่างต่อเนื่องและมั่นคง เป็นเรื่องของความผิดถูก มีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาร่วมด้วย ดังนั้นสมาชิกในสังคมต้องทำ ผู้ใดฝ่าฝืนถือว่าเป็นผิดเป็นชั่ว จะต้องถูกตำหนิ หรือได้รับการลงโทษจากคนในสังคมนั้น เช่น สังคมไทยถือเป็นจารีตประเพณีว่า บุตรจะต้องกตัญญูต่อบิดามารดา หากผู้ใดไม่ปฏิบัติจะถูกสังคมประณามในฐานะไม่ปฏิบัติตามจารีตประเพณี

๒.๒ ขนบประเพณี (institution) หรือสถาบัน หมายถึง ระเบียบแบบแผน ที่สังคมได้กำหนดไว้แล้วปฏิบัติกันสืบมา ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม เช่น เมื่อถึงวันสงกรานต์ คนไทยถือเป็นขนบประเพณีที่จะต้องไปทำบุญสงกรานต์ที่วัด และบังสุกุลอัฐิที่สวนกุหลาบให้แก่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับ

๒.๓ ธรรมเนียมประเพณี (convention) หมายถึงประเพณีที่เกี่ยวกับเรื่อง ธรรมเนียมประเพณี ทุกคนควรทำ ไม่มีระเบียบแบบแผนเหมือนขนบประเพณี หรือมีความผิดถูกเหมือนจารีตประเพณี ถ้าฝ่าฝืนก็อาจถูกขู่ขิบนินทา หรือตำหนิติเตียนว่าเป็นคนไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีมารยาท หรือไม่รู้จักรัฏฐธรรมเนียมประเพณีของสังคม เช่น การส่งเสียงดังในห้องสมุด หรือการใช้โทรศัพท์ขณะชมภาพยนตร์ เนื่องจากทั้งห้องสมุด และโรงภาพยนตร์เป็นสถานที่ที่ผู้เข้าไปใช้ต้องการความเงียบ หรือความเป็นส่วนตัว ผู้ที่ละเมิดต่อแบบปฏิบัติเช่นนี้ถือว่าไม่มีมารยาท ไม่รู้จักรัฏฐธรรมเนียมประเพณี

พิธีกรรมกับประเพณีแม้ไม่ใช่สิ่งเดียวกันแต่มีความสัมพันธ์กัน หากพิธีกรรมนั้นได้รับการยอมรับและถือปฏิบัติจนเป็นแบบแผนของสังคม จะกลายเป็นขนบประเพณีของสังคม เช่น การลอยกระทงเป็นพิธีกรรมขอขมาแม่พระคงคา ในวันขึ้นสิบห้าค่ำ เดือนสิบสอง เมื่อถือปฏิบัติอย่างต่อเนื่องและยาวนาน คนไทยก็นับเอาพิธีกรรมลอยกระทงเป็นประเพณีลอยกระทง

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่านิยามของคำเหล่านี้จะผิดแผกแตกต่างกันไปบ้าง แต่เป้าหมายของขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรมนั้น ล้วนมุ่งตรงสู่สิ่งเดียวกัน ก็คือช่วยคืนความสมดุลให้เกิดขึ้นแก่สังคม สุภาพรณ ญ บางช้าง (๒๕๓๕ : ๓๒๙-๓๓๐) กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของขนบธรรมเนียมประเพณีว่า มีบทบาทในการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองการปกครอง การทำมาหากิน การดำเนินชีวิตทั่วไป และการทำหน้าที่ในทางพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นสื่อที่สร้างความสมัครสมานสามัคคีให้เกิดขึ้นในสังคม และยังเป็นที่มาของการสร้างสรรค์ศิลปะและวัฒนธรรมแขนงต่าง ๆ อีกด้วย

๓. ลักษณะทั่วไปของพิธีกรรม

เนื่องจากพิธีกรรมเป็นวัฒนธรรมรูปแบบหนึ่ง แม้จะมีความแตกต่างกันอยู่บ้างในแง่การประกอบพิธี แต่พิธีกรรมโดยทั่วไปนั้น มีลักษณะร่วมกันอย่างเห็นได้ชัดดังต่อไปนี้

๓.๑ การมีขั้นตอนและระเบียบวิธีปฏิบัติที่เป็นกระบวนการ นับตั้งแต่การเริ่มต้นพิธีกรรม การดำเนินพิธีกรรม และการเสร็จสิ้นพิธีกรรม แม้ว่าพิธีกรรมแต่ละพิธีก็มีขั้นตอนและระเบียบวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันไปก็ตาม

๓.๒ การมีเจ้าพิธี เจ้าพิธีคือผู้ดำเนินพิธีกรรมให้ไปสู่เป้าหมาย กล่าวคือ เจ้าพิธีจะทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการติดต่อกับเทวดาหรือภูติ พิธีกรรมทาง พุทธศาสนา ส่วนใหญ่เจ้าพิธีจะเป็นพระภิกษุ ส่วนพิธีกรรมรักษาโรคของภาคเหนือ หรือภาคอีสาน เจ้าพิธีจะเป็นหมอผีหรือหมอลำ อย่างไรก็ตาม พิธีกรรมจะไม่ปรากฏ เจ้าพิธีอย่างเด่นชัด เช่น การแห่นางแมว พิธีตักบาตรเทโวในวันออกพรรษา เป็นต้น

๓.๓ การเน้นเรื่องจิตใจ พิธีกรรมเป็นสิ่งที่ผู้กระทำสามารถสัมผัสหรือรับรู้ได้ ด้วยใจ ไม่สามารถพิสูจน์ได้ตามหลักการทางวิทยาศาสตร์ เช่น การอ้างว่าพระเสื้อเมือง พระทรงเมืองมีจริง แม้เรื่องนี้เป็นสิ่งที่จิตยอมรับ แต่ถ้าจะให้พระเสื้อเมือง พระทรงเมืองมาปรากฏเป็นรูปร่างให้ตาเห็นเหมือนดังเช่นคนทั่วไป ก็เป็นสิ่งเป็นไป ไม่ได้ นอกจากนั้นการเน้นเรื่องจิตใจยังหมายถึง การแสวงหาผลที่เกิดขึ้นกับจิตใจ อันได้แก่ ความสบายใจ ความมีกำลังใจ ความมั่นใจ ซึ่งจะเป็เครื่องหล่อเลี้ยงใจ และภายในเวลาเดียวกัน การยอมรับว่าใจมีอิทธิพลต่อกายเพราะในยามป่วยจิตใจก็อ่อนแอเศร้าหมองทำให้รับประทานอาหารไม่ได้ การเสริมสร้างกำลังใจเพื่อความเข้าใจ การตัดสินใจ และการกระทำตามวิธีการที่ยอมรับกันว่าได้ผลดีจึงเป็นสิ่งจำเป็น และ พิธีกรรมก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อการนี้

๓.๔ การใช้สัญลักษณ์สื่อความหมาย สัญลักษณ์หมายถึงสิ่งที่ใช้แทนค่า อีกสิ่งหนึ่ง ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ต้องมีอุปกรณ์ ิริยาท่าทาง และถ้อยคำ ต่างๆ ซึ่งทำหน้าที่เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายต่าง ๆ การใช้สัญลักษณ์ ช่วยให้ จิตใจเกิดมโนภาพ ความคิดรวบยอด จินตนาการ และเป้าหมายที่ชัดเจนมั่นคง อีกทั้งยังเป็นหมุดหมายทางจิตใจที่สร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน

๓.๕ การแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มชน พิธีกรรมเป็นเรื่องของกลุ่มชน ช่วยสร้าง ความรู้สึกที่เป็นพวกเดียวกัน จึงกล่าวได้ว่าพิธีกรรมเป็นกลไกทางวัฒนธรรม ซึ่งใช้ สร้างขวัญกำลังใจและเอกภาพให้สังคม เช่น การรำผีมอญ ซึ่งเป็นพิธีกรรมของ กลุ่มชนชาวมอญ มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดระเบียบทางสังคมผ่านความเชื่อเรื่อง ผีบรรพบุรุษในสถานการณ์ที่ไม่ปรกติ เช่น เมื่อมีการละเมิดข้อห้ามต่าง ๆ ของสังคม และสมาชิกในตระกูลเกิดการเจ็บป่วย กลุ่มชนชาวมอญจัดพิธีกรรมรำผีมอญขึ้น เพื่อเป็นการขอขมาต่อผีบรรพบุรุษ พิธีกรรมนี้เป็นเรื่องเฉพาะกลุ่มเพื่ออำรงรักษา

อัตลักษณ์ทางความเชื่อร่วมกัน อันส่งผลถึงการผนึกแน่นทางความรู้สึกของ
กลุ่มคนที่สืบเชื้อสายมาจากเผ่าพันธุ์เดียวกัน

๓.๖ การมีตำนาน อาจกล่าวได้ว่าสมาชิกในสังคมใช้เรื่องเล่าประเภท
ตำนานในการอธิบายเหตุผลและที่มาในการประกอบพิธีกรรม ตำนานจึงเป็นส่วน
ที่เป็นนามธรรม ในขณะที่พิธีกรรมเป็นส่วนที่เป็นรูปธรรม ในสังคมดั้งเดิม หรือ
สังคมประเพณี ตำนานที่ใช้ในการอธิบายที่มาของพิธีกรรมมักเกี่ยวข้องกับผู้มีอำนาจ
เหนือธรรมชาติ เช่น พระเจ้า เทพเจ้า ผีฟ้า ผีบรรพบุรุษ ฯลฯ ตัวอย่างเช่น ประเพณี
บุญบังไฟ ซึ่งเป็นประเพณีของภาคอีสานของไทยรวมไปถึงลาว ประเพณีนี้มี
คำอธิบายจากตำนานนิทานพื้นบ้านของภาคอีสานเรื่องพระยาคนคากและเรื่องผาแดง
นางไอ่ นิทานพื้นบ้านทั้ง ๒ เรื่องกล่าวถึงการที่ชาวบ้านจัดงานบุญบังไฟขึ้น เพื่อเป็นการ
บูชาพระยาแถน หรือวัสสกาลเทพบุตร ซึ่งชาวบ้านมีความเชื่อว่า พระยาแถนมี
หน้าที่คอยดูแลให้ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล เมื่อเกิดฝนแล้งจะต้องส่งข่าวบอก
พระยาแถน หากหมู่บ้านใดไม่จัดงานบุญบังไฟบูชา ฝนก็จะไม่ตกถูกต้องตาม
ฤดูกาล อาจก่อให้เกิดภัยพิบัติแก่หมู่บ้านได้ การมีตำนานจึงทำให้พิธีกรรม
มีความเป็นมา อันเป็นความทรงจำร่วมของกลุ่มชนโดยไม่จำกัดกาลเวลา

๔. ประเภทของพิธีกรรม

พิธีกรรมที่กระทำอยู่ในสังคม สามารถจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่
การจำแนกพิธีกรรมตามช่วงเวลาจัดพิธีกรรม และจำแนกตามชนชั้นทางสังคม

๔.๑ พิธีกรรมจำแนกตามช่วงเวลาจัดพิธีกรรม ช่วงเวลาดังกล่าวหมายรวมถึง
ช่วงเวลาตามการเคลื่อนไปของปฏิทิน และช่วงเวลาในชีวิตของแต่ละคน ซึ่งมีรอบ
ของการปฏิบัติที่ไม่ตรงกัน พิธีกรรมประเภทนี้ ได้แก่

๔.๑.๑ พิธีกรรมตามปฏิทิน เป็นพิธีกรรมที่คนทุกกลุ่มในสังคม
ปฏิบัติกันเป็นประจำ เมื่อถึงเวลาที่เคยทำมาในปีก่อนๆ หมุนเวียนครบรอบใน
๑ ปี เช่น ลอยกระทง สงกรานต์ เป็นต้น ส่วนรายละเอียดอาจจะแตกต่างกันไปตาม
ท้องถิ่นต่างๆ แต่หลักการใหญ่ก็คล้ายกัน พิธีกรรมนี้นิยมเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า
เทศกาล ได้แก่ สงกรานต์ แรกนาขวัญ วิสาขบูชา อาสาฬหบูชา เข้าพรรษา พิธีสารท
ออกพรรษา กลืนผ้าป่า และลอยกระทง เป็นต้น

๔.๑.๒ พิธีกรรมหัวเลี้ยวหัวต่อแห่งชีวิต หรือพิธีกรรมตามวงจรชีวิต เป็นพิธีกรรมในช่วงชีวิตของบุคคล เมื่อถึงช่วงเปลี่ยนจากสถานภาพหนึ่งไปสู่สถานภาพใหม่ เช่น เปลี่ยนวัย เปลี่ยนสถานภาพทางสังคม เปลี่ยนอาชีพ และเปลี่ยนสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ก็จะมีพิธีกรรมตามความเชื่อถือของสังคมนั้น เช่น พิธีทำขวัญขวัญเดือน โขนผมไฟ โขนจุก อุปสมบท แต่งงาน และพิธีศพ เป็นต้น

๔.๑.๓. พิธีกรรมพิเศษ เป็นพิเศษที่นอกเหนือจากพิธีตามเทศกาล และพิธีกรรมตามวงจรชีวิต ไม่มีกำหนดเวลาปฏิบัติที่แน่นอน ไม่เป็นไปตามเหตุการณ์ในวงจรชีวิตของแต่ละบุคคล จึงไม่มีความแน่นอนตายตัว แต่จะปฏิบัติเมื่อมีความจำเป็นหรือเมื่อมีโอกาส พิธีกรรมประเภทนี้จึงมีขอบเขตกว้างขวางมาก เช่น พิธีกรรมรักษาโรค เป็นต้น

๔.๒ พิธีกรรมจำแนกตามชนชั้นได้สังคม ได้แก่ พิธีกรรมของหลวง และพิธีกรรมของราษฎร

๔.๒.๑ พิธีกรรมของหลวง ได้แก่ พระราชพิธี และรัฐพิธี

พระราชพิธี คือ พิธีการที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจตามกำหนดที่เป็นแบบแผนราชประเพณีสืบมาแต่โบราณ หรือการพระราชพิธีที่มีพระราชประสงค์ให้จัดทำขึ้น (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕ : ๑๖๕) ก่อนถึงงานพระราชพิธีจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีหมายกำหนดการพระราชพิธีที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพระราชกรณียกิจนั้น (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี อ้างถึงใน บุษหลง ศรีกันท, ๒๕๔๖ : ๓๙) พระราชพิธีเป็นหนึ่งในพระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์ ที่ต้องทรงพึงกระทำเพื่อความเป็นสิริมงคลต่อพระองค์ บ้านเมือง และอาณาประชาราษฎร อาจกล่าวได้ว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญแก่การประกอบพระราชพิธีเป็นอย่างมาก เห็นได้จากการกำหนดพระราชพิธีที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงกระทำทั้งสิบสองเดือนไว้ในกฎมนเทียรบาล^๑ ตั้งแต่สมัยอยุธยา และได้ทรงปฏิบัติสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แม้จะมี

^๑ในตำราจะเขียน ‘กฎมนเทียรบาล’ โดยถือตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๖ ยกเว้นข้อความที่นำมาอ้างอิงจะสะกดตามต้นฉบับเดิม

การปรับปรุง หรือยกเลิกพระราชพิธีบางอย่างให้สอดคล้องกับบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป แต่พระราชพิธีก็ยังคงมีบทบาทสำคัญต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ และสังคมไทย ทุกยุคทุกสมัย

พระราชพิธีซึ่งเป็นงานหลวงสำหรับพระมหากษัตริย์ แบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ

ลักษณะแรก พิธีที่จัดขึ้นเป็นประจำฤดูกาล เป็นพระราชพิธีสืบเนื่องกันมาแต่โบราณกาล เช่น พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ พระราชพิธีฉัตรมงคล พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น พระราชพิธีลักษณะนี้ เรียกว่า “พระราชพิธีประจำปี”

ลักษณะที่สอง พิธีที่จัดขึ้นเป็นพิเศษตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานเป็นพระราชพิธี เป็นงานเฉพาะคราว เช่น พระราชพิธีสมโภชเดือนพระราชพิธีอภิเษกสมรส พระราชพิธีรัชดาภิเษก เป็นต้น พระราชพิธีลักษณะนี้ เรียกว่า “พระราชพิธีจร”

นอกจากพระราชพิธี ยังมีงานพิธีที่กระทำต่อเนื่องจากพระราชพิธี เรียกว่า “การพระราชกุศล” การพระราชกุศลเป็นงานที่พระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญเป็นพิธีหลวง เช่น พระราชกุศลทักษิณานุปทานพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบูรพการี มีสวดมนต์ เทศน์ และสดับปกรณ์ การพระราชกุศลนี้มักจะทำต่อจากพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา หรือพระราชพิธีฉัตรมงคล เป็นต้น

การพระราชกุศลานั้น อาจจัดตามหมายกำหนดการ อันได้แก่ งานที่จัดประจำตามกำหนดกาล เช่น การพระราชกุศลมาฆบูชา การพระราชกุศลวิสาขบูชา การพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษา การพระราชกุศลวันสวรรคตสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ หรืออาจเป็นงานที่จัดขึ้นเฉพาะกาล เมื่อมีเหตุการณ์พิเศษเกิดขึ้น และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจัดงานนั้นขึ้น เช่น การพระราชกุศลทักษิณานุปทาน พระบรมศพ พระศพ หรือทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานศพข้าราชการผู้ใหญ่ นอกจากนั้นยังอาจเป็นงานที่ทรงบำเพ็ญเป็นการภายในส่วนพระองค์ เช่น การพระราชกุศลทรงบาตรในพระราชวัง เนื่องในวันราชาภิเษกสมรสครบรอบปี หรือวันคล้ายวันประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เป็นต้น

รัฐพิธี หมายถึง การพิธีที่รัฐจัดขึ้น อาจเป็นพิธีของรัฐบาล ตลอดจนกระทรวง ทบวง กรม เป็นผู้ดำริจัดขึ้นแล้วกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระมหากษัตริญา อัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเป็นองค์ประธาน ประกอบพิธี หรือจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์ หรือบุคคลอื่นเสด็จ แทนพระองค์ ไปเป็นประธานประกอบพิธี ประธานในพิธีอาจเป็นนายกรัฐมนตรี ประธานรัฐสภา หรือรัฐมนตรี แล้วแต่ความสำคัญของรัฐพิธีนั้น ๆ (สำนักวรรณกรรม และประวัติศาสตร์, ๒๕๔๖ : บทนำ)

งานรัฐพิธีนี้มีตั้งแต่เสด็จพระราชดำเนินไปวางพวงมาลา ถวายสักการะ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ เช่น รัฐพิธีที่ระลึกวันจักรี รัฐพิธีที่ระลึกวันสมเด็จ พระเจ้าตากสินมหาราช รัฐพิธีที่ระลึกวันปิยมหาราช บางพิธีก็จัดให้มีพิธีสงฆ์บำเพ็ญ พระราชกุศลด้วย เช่น งานรัฐพิธีถวายบังคมสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นต้น

นอกจากจากนั้นยังมีรัฐพิธีสำคัญและไม่ได้จัดขึ้นประจำปี ได้แก่ รัฐพิธี เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดประชุมรัฐสภา ซึ่งจะมีขึ้นหลังจากการเลือกตั้ง สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรแล้ว

๔.๒.๒ พิธีกรรมของราษฎร ได้แก่ พิธีกรรมที่กระทำกันในหมู่บ้าน จัดขึ้นตามลัทธิความเชื่อตลอดจนแบบอย่างประเพณีของแต่ละกลุ่ม มีทั้งพิธีกรรม ที่จัดขึ้นตามปฏิทิน ได้แก่ พิธีกรรมในรอบ ๑๒ เดือนของชาวบ้าน พิธีกรรมในช่วง หัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต และพิธีกรรมตามโอกาส เป็นต้น

พิธีกรรมในรอบ ๑๒ เดือน ของชาวบ้าน ได้แก่ เข้าพรรษา มาฆบูชา ลอยกระทง สงกรานต์ วิสาขบูชา เป็นต้น พิธีกรรมในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชาว บ้าน ได้แก่ โกนจุก แต่งงาน บวชนาค งานศพ เป็นต้น พิธีกรรมตามโอกาส ได้แก่ ทำบุญเลี้ยงพระในโอกาสต่าง ๆ และการแห่นางแมว เป็นต้น

๕. บทบาทและหน้าที่ของพิธีกรรม

พิธีกรรมมีความสัมพันธ์กับชีวิตและสังคม จึงมีบทบาทและหน้าที่ต่อสมาชิกของสังคมหลายประการ อันได้แก่

๕.๑ พิธีกรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ พิธีกรรมทำให้เกิดความมั่นใจและกำลังใจในการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชีวิตประสบอุปสรรคหรือความไม่ราบรื่นในชีวิต เช่น ความเจ็บป่วย ความขัดข้องในอาชีพการงานและการดำเนินชีวิต การประกอบพิธีกรรมบางอย่างจะทำให้จิตสงบ มีเครื่องยึดเหนี่ยวทางใจ และมีกำลังใจในการต่อสู้ชีวิตมากยิ่งขึ้น

๕.๒ พิธีกรรมแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มชน กล่าวได้ว่าพิธีกรรมเป็นเครื่องบ่งชี้ที่สำคัญที่จะระบุว่ากลุ่มชนใดสืบเชื้อสายมาจากเผ่าพันธุ์เดียวกันหรือไม่ ทำให้คนรุ่นหลังสามารถสืบสาวรากเหง้าของตนเองได้ผ่านการประกอบพิธีกรรมแบบเดียวกันที่ยังคงหลงเหลือเป็นหลักฐาน

๕.๓ พิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม เนื่องพิธีกรรมเป็นแบบแผนในการปฏิบัติร่วมกันของคนในสังคมเพื่อให้คนมีความเชื่อในรูปรอยเดียวกัน หากปฏิบัติตามแบบแผนพิธีกรรมก็จะเป็นที่ยอมรับ นอกจากนั้นยังก่อให้เกิดความผูกพันสนิทสนมแน่นแฟ้น เนื่องจากสมาชิกของสังคมมีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรมอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน

๕.๔ พิธีกรรมช่วยผสมผสานความเชื่อที่หลากหลายเข้าด้วยกัน ตัวอย่างเช่นในสังคมไทยมีความเชื่อทั้งพุทธ พราหมณ์ ความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าตลอดจนภูตผี วิญญาณทั้งหลาย ความเชื่อเหล่านี้ถูกผสมผสานในพิธีกรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีโกนจุก บวชนาค ทำขวัญ เป็นต้น

๕.๕ พิธีกรรมทำให้เข้าใจสาระของชีวิต เนื่องจากพิธีกรรมเป็นเรื่องของการสื่อความหมายด้วยสัญลักษณ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต เช่น พิธีทำขวัญในช่วงอายุต่าง ๆ สื่อความหมายถึงการเจริญวัยสามารถอยู่รอดปลอดภัยและถึงเวลาที่จะดำเนินชีวิตอย่างเหมาะสมกับช่วงชีวิตต่อไป

๖. องค์ประกอบของพิธีกรรม

การประกอบพิธีกรรมเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปอย่างมีขั้นตอน ตั้งแต่การเตรียมการไปจนกระทั่งถึงลำดับขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรม สมปราชญ์ อัมมะพันธุ์ (๒๕๓๖: ๓๔๔-๓๔๘) กล่าวถึงองค์ประกอบของพิธีกรรม สรุปได้ว่า พิธีกรรมจะต้องมีองค์ประกอบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๖.๑ วัตถุหรืออุปกรณ์ อันได้แก่ **โรงพิธี** หมายถึง สถานที่ประกอบพิธีกรรม บางพิธีจะต้องปลูกโรงพิธีเพื่อความเหมาะสม เพื่อความยิ่งใหญ่ และเพื่อความเป็นสิริมงคล **เครื่องเซ่นสังเวย** ประกอบด้วยอาหารคาวหวาน เครื่องสังเวยต่าง ๆ ที่ผู้กระทำพิธีจัดหามา เพราะมีความเชื่อว่าเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะพอใจ **เครื่องบูชา** ประกอบด้วยข้าวตอก ดอกไม้ ธูปเทียน แป้งจันทน์ กายาน น้ำมนต์หอม เป็นต้น **เครื่องใช้ในพิธี** เช่น ชันสาคร ชันน้ำมันต์ บายศรี เครื่องศัสตราวุธ สายสิญจน์ **เครื่องแสดงเกียรติยศ** เป็นเครื่องใช้ที่แสดงให้เห็นเกียรติยศ บุญญาบารมีของผู้ประกอบพิธีนั้น เช่น ราชวัติ ฉัตร ธง แตร สังข์ เครื่องสูงต่างๆ ตลอดจนจากเครื่องประดับที่มีค่า เครื่องแสดงเกียรติยศเหล่านี้ อาจใช้ในการประกอบโรงพิธีหรือกระบวนการแห่ง **เครื่องแสดงความสวยงาม** เป็นเครื่องประกอบที่ทำให้พิธีมีชีวิตชีวา เช่น ภาพวาดในพระเมรุมาศ ภูเขาจำลองในพระราชพิธีโสกันต์ เครื่องแต่งกายที่สวยงามของผู้ที่เข้ากระบวนการแห่ง การตกแต่งกระทงให้สวยงาม การเล่น พลุ ดอกไม้ไฟ เป็นต้น **วัตถุที่ใช้แสดงความเคารพ** หมายถึงวัตถุที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อเป็นที่พึ่งทางใจว่าสิ่งเหล่านั้นมีอยู่จริง เช่น พระพุทธรูป เทวรูป สลูป เจดีย์ ศิวลึงค์ เป็นต้น

๖.๒ องค์บุคคลหรือเจ้าพิธี ความเชื่อที่ว่าคนทั่วไปไม่อาจทำพิธีกรรมได้ด้วยตนเอง จึงจำเป็นต้องใช้คนกลางทำหน้าที่เป็นผู้เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับพระผู้เป็นเจ้า โดยเชื่อว่าคนกลางเหล่านี้จะเป็นผู้รู้และเข้าใจความต้องการของพระผู้เป็นเจ้าได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ในพิธีกรรมต่างๆ จึงต้องมีพราหมณ์ พระภิกษุ สงฆ์ บาทหลวง หมอตำแย โหร ฯลฯ เป็นคนทำพิธีแทน องค์บุคคลเหล่านี้มีความสำคัญต่อพิธีกรรมมาก เพราะถ้าไม่มีบุคคลเหล่านี้ พิธีกรรมบางอย่างจะทำได้ไม่หรือทำได้ยากลำบาก หรือทำไปแล้วพิธีอาจไม่ถูกต้องหรือไม่ขลัง

๖.๓ กิริยาอาการ เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ใช้ประกอบพิธี แสดงถึงความนอบน้อม การเคารพบูชาต่อสิ่งที่ตนเองเข้าใจว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้น การกระทำกิริยาอาการบางอย่าง เช่น ประนมมือ การไหว้ ก้มศีรษะ คูกเข่า ถือเป็นกิริยาอาการที่ทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือพระผู้เป็นเจ้าพอใจการทำพิธี องค์บุคคล หรือบุคคลทำพิธี และคนธรรมดาทั่วไป จึงพร้อมใจกันแสดงอาการต่าง ๆ ตามที่เข้าใจกันว่าทำแล้วดีมีมงคล

๖.๔ คำพูด คำกล่าว หรือคำสวด เป็นการกล่าวถ้อยคำ หรือบทสวดเพื่อแสดงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือพระผู้เป็นเจ้าในพิธีกรรมต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับกิริยาอาการที่แสดงความนอบน้อม คำพูด คำกล่าว หรือ คำสวดเหล่านี้ อาจเป็นคำพูด หรือการสวดวิงวอน ให้พร หรือกล่าวสาปแช่งตามแต่จุดมุ่งหมายของพิธีกรรมนั้น การกระทำดังกล่าว นัยว่าจะทำให้ผู้กระทำพิธีได้รับสิ่งซึ่งปรารถนาตามคำวิงวอน ร้องขอ เช่น การแข่งน้ำในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการทำขวัญในพิธีบวชนาค เป็นต้น

๖.๕ ระยะเวลาในการทำพิธี การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ นอกจากจะมีเครื่องเช่น เครื่องใช้และเครื่องแสดงเกียรติยศต่าง ๆ แล้ว บางพิธีกรรมยังมีระยะเวลา หรือจำนวนครั้งในการกระทำพิธีเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย มีกำหนดว่าจะต้องสวดคาถากี่ครั้ง ทำพิธีกี่วัน หรือทำพิธีนานเท่าไรจึงจะได้ผล และถูกต้องตามพิธีกรรม

๖.๖ การละเล่น บางพิธียังมีกิจกรรมบางอย่างเป็นเครื่องเสริมประเพณี หรือพิธีกรรมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ทั้งยังเป็นการช่วยให้ผู้ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรม และประชาชนทั่วไปได้เที่ยวชมและสนุกสนานไปด้วย สิ่งนั้นคือการละเล่นต่าง ๆ ของไทย เช่น ดนตรีไทย รำไทย กระต๊อแทงเสือ โหม่งครุ่ม ไต่ลวด มวยปล้ำ กุลาคีไม้อ ฯลฯ การละเล่นเหล่านี้บางอย่างใช้ประกอบพิธีกรรม เช่น การใช้เป่าพาทย์ในประเพณีเทศน์มหาชาติ แต่บางอย่างก็ใช้แสดงหลังจากกระทำพิธีเสร็จสิ้นแล้ว เป็นการสร้างความบันเทิงแก่ผู้ร่วมงาน

๖.๗ ผล เมื่อได้กระทำพิธีกรรมไปแล้ว ไม่ว่าจะประสบผลสำเร็จตามที่ปรารถนาหรือไม่ก็ตาม แต่จะมีผลอย่างหนึ่งเกิดขึ้นต่อจิตใจเสมอ เช่น ทำแล้วมีผล ทำให้จิตใจเป็นสุข ร่มเย็น และคาดหวังว่าจะมีผลดีกว่าไม่ได้ทำ ดังจะเห็นได้จากพิธีทำขวัญ พิธีสะเดาะเคราะห์ พิธีทำบุญขึ้นบ้านใหม่ เป็นต้น

องค์ประกอบของพิธีกรรมเหล่านี้ จำเป็นจะต้องมี ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมของหลวงหรือของราษฎร แต่พิธีกรรมของหลวงเป็นวัฒนธรรมของชนชั้นสูง องค์ประกอบของพิธีกรรมจึงมีความสลับซับซ้อน ละเอียดลออมากกว่าพิธีกรรมของชาวบ้าน

๗. วรรณกรรมพิธีกรรม

คำว่า “วรรณกรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างขวางหนังสือ ส่วนความหมายเจาะจง หมายถึง การประอบสารด้วยภาษาเป็นเรื่องราวตามความคิดและจินตนาการ แล้วนำเสนอด้วยถ้อยคำหรือลายลักษณ์ ด้วยความหมายเช่นนี้ จึงมีการจำแนกวรรณกรรมออกเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะและวรรณกรรมลายลักษณ์ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๕ : ๒๔๑)

วรรณกรรมมุขปาฐะหมายถึงวรรณกรรมที่แต่งขึ้น และถ่ายทอดด้วยวิธีมุขปาฐะ ไม่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร วรรณกรรมประเภทนี้เป็นวัฒนธรรมของชาวบ้าน หรือในกลุ่มคนไม่รู้หนังสือ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๕ : ๓๐๖) ไม่สามารถอ่านออกเขียนได้ จึงต้องใช้การบอกเล่าสื่อสารเรื่องราวต่าง ๆ เพื่อถ่ายทอดเรื่องเล่าทั้งหลายไปสู่สมาชิกของสังคม ตัวอย่างวรรณกรรมมุขปาฐะได้แก่นิทานชาวบ้าน เพลงพื้นบ้าน และเพลงกล่อมเด็ก เป็นต้น

ส่วนวรรณกรรมลายลักษณ์ หมายถึง วรรณกรรมที่ใช้ตัวหนังสือเป็นสื่อในการถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ เป็นวัฒนธรรมในสังคมของคนที่มีหนังสือ สามารถอ่านออกเขียนได้ จึงจดจารเรื่องราวลงบนวัสดุต่าง ๆ เพื่อเผยแพร่วรรณกรรมให้กว้างขวางออกไป หรือเพื่อเก็บรักษาความทรงจำของยุคสมัย ในสมัยที่ยังไม่มีเทคโนโลยีทางการพิมพ์ อาจจะบันทึกลงบนสมุดข่อย ใบลาน และพัฒนาตามความก้าวหน้าของเทคโนโลยีมาเป็นระบบการพิมพ์ ทำให้สามารถเผยแพร่ได้อย่างกว้างขวาง วรรณกรรมมุขปาฐะและวรรณกรรมที่ใช้จดจารจารึกเป็นลายลักษณ์ ต่างมีความเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมต่าง ๆ ที่กระทำอยู่ในสังคมต่างกรรมต่างวาระกัน ดังนี้

วิธีการแบบมุขปาฐะนั้น มักใช้สำหรับการสวด ขับ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการประกอบพิธีกรรม ส่วนวิธีการทางลายลักษณ์นั้น ช่วยบันทึกข้อมูลมุขปาฐะให้คงอยู่อีกทั้งยังทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์พิธีกรรมให้กว้างขวางออกไป โดยนำพิธีกรรมไปใช้ประโยชน์ในการแต่งวรรณกรรมแนวอื่น ๆ

อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมและวรรณกรรมนั้น ไม่ได้มีแบบแผนตายตัว หากแต่มีลักษณะเป็นพลวัตที่เปลี่ยนแปลงไป ๓ ลักษณะ คือ วรรณกรรมเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม พิธีกรรมเป็นส่วนหนึ่งของวรรณกรรม และพิธีกรรมกับวรรณกรรมเป็นส่วนประกอบของกันและกัน

ความสัมพันธ์ประการแรกนั้น วรรณกรรมจะทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ทำให้พิธีกรรมดำเนินไปอย่างราบรื่นและสมบูรณ์แบบ วรรณกรรมประเภทนี้จะใช้สวด ขับ หรือกล่าวในขณะที่ประกอบพิธีกรรม มักจะเป็นถ้อยคำที่สื่อสารกับเทพดา ภูตผี หรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายตามความเชื่อของแต่ละสังคม ผู้กล่าวก็มักเป็นผู้ที่สามารถติดต่อสื่อสารกับเทพดาหรืออำนาจอันศักดิ์สิทธิ์นั้น เช่น พรหมณ์ อาลักษณ์ หรือพระสงฆ์ เป็นต้น วรรณกรรมประเภทนี้เรียกว่า **วรรณกรรมประกอบพิธีกรรม**

ความสัมพันธ์ประการที่สองนั้น วรรณกรรมทำหน้าที่บันทึกพิธีกรรม ด้วยการใช้สัญลักษณ์คือตัวอักษร จดจารการมีอยู่ของพิธีกรรม ผ่านประสบการณ์การเข้าร่วมหรือการเข้าไปสังเกตการณ์ของผู้แต่ง เพื่อให้วรรณกรรมย้ำเตือนความทรงจำทั้งของคนร่วมยุคสมัย และคนยุคต่อมา เกี่ยวกับการดำรงอยู่ของพิธีกรรม วรรณกรรมประเภทนี้เรียกว่า **วรรณกรรมบันทึกพิธีกรรม**

ความสัมพันธ์ประการที่สาม พิธีกรรมกับวรรณกรรมเป็นส่วนหนึ่งของกันและกัน กล่าวคือ วรรณกรรมทำหน้าที่ชำระสะสางจัดระบบระเบียบพิธีกรรมที่อาจยุ่งเหยิง สับสน เนื่องจากมีรายละเอียดจำนวนมาก และผ่านการใช้นานมาเป็นเวลานาน เพื่อสร้างแบบแผนของพิธีกรรมให้เป็นรูปรอยเดียวกัน เป็นประโยชน์ต่อการจัดพิธีกรรมในครั้งต่อไป อีกทั้งยังทำให้พิธีกรรมมีพลังในการอธิบายความหมายที่คลาดเคลื่อน เบี่ยงเบน สับสนและซ้อนทับกันให้ชัดเจน ปราศจากข้อโต้แย้ง ความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับวรรณกรรมในลักษณะนี้อาจพัฒนาไปสู่ขั้นสูงสุดคือ วรรณกรรมทำหน้าที่จัดระบบและอธิบายพิธีกรรมของสังคมทั้งระบบ เพื่อสร้างองค์ความรู้เรื่องพิธีกรรมในสังคมใดสังคมหนึ่งอย่างสมเหตุสมผล ความสัมพันธ์ในระดับที่สามนี้ ถือเป็นพัฒนาการของความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับวรรณกรรมในระดับสูงสุด วรรณกรรมที่สัมพันธ์กับพิธีกรรมในระดับนี้เรียกว่า **วรรณกรรมตำราพิธีกรรม**

๘. วรรณคดีพระราชพิธี

คำว่า “วรรณกรรม” และ “วรรณคดี” มีความหมายกว้างๆ หมายถึง งานประพันธ์ที่ผู้แต่งแสดงความรู้สึกรักนึกคิดออกมา โดยใช้ภาษาเป็นสื่อในการถ่ายทอดหมายรวมทั้งที่เป็นลายลักษณ์และที่จดจำสืบทอดกันมาซึ่งเรียกว่าประเพณีมุขปาฐะ หากผู้แต่งคนใดสามารถเลือกสรรถ้อยคำสื่ออารมณ์ ความคิด ความรู้สึก ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังรับรู้ได้ใกล้เคียงกับจินตนาการของตน แสดงว่าผู้แต่งนั้นมีศิลปะในการถ่ายทอดอย่างใดก็ตาม ข้อแตกต่างระหว่างวรรณคดีและวรรณกรรมก็มีอยู่บ้าง ในแง่ที่วรรณคดีนั้น มุ่งเน้นถึงงานประพันธ์เก่าที่มีคุณค่าและมีวรรณศิลป์ หรือมีศิลปะการประพันธ์สูง สามารถถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกและจินตนาการของมนุษย์ อีกทั้งยังบันทึกเรื่องราวของชีวิตและสังคมของยุคสมัยได้ด้วย (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒ : ๔๕๘) คุณค่าดังกล่าวของงานเขียนที่ได้รับยกย่องให้เป็นวรรณคดีนั้น ได้พิสูจน์ให้เห็นประจักษ์ชัดด้วยกาลเวลา และความนิยมของผู้อ่าน วรรณคดีจึงนับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษที่ฝากไว้ให้แก่ชนรุ่นหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีโบราณ

วรรณคดีโบราณเหล่านี้เป็นสื่อภาษาที่มีคุณค่า ในแง่ของพิธีกรรมนั้น มีวรรณคดีโบราณจำนวนมากมีความสัมพันธ์กับพิธีกรรมในลักษณะต่างๆ กัน ความรู้เหล่านี้ยังได้มีการเรียบเรียงและจัดระบบให้เห็นความยิ่งใหญ่ของวรรณคดีไทย ในมิติดังกล่าว ตำราวรรณคดีพระราชพิธีเล่มนี้จึงเป็นงานเขียนเชิงวิชาการที่มุ่งอธิบายถึงวรรณคดีกลุ่มนี้เป็นสำคัญ จากการศึกษาพบว่า วรรณคดีกลุ่มนี้ ทำหน้าที่ที่สัมพันธ์กับพระราชพิธี ๓ ประการ ได้แก่ เป็นวรรณคดีที่ใช้ประกอบพระราชพิธี เป็นวรรณคดีที่ใช้บันทึกพระราชพิธี และเป็นวรรณคดีตำราพระราชพิธี

วรรณคดีประกอบพระราชพิธี ได้แก่ *ประกาศการพระราชพิธี* ผู้รวบรวมคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และอีกเรื่องหนึ่งคือ *ชุมนุมฉันทดุขมูสิ่งเวย*

วรรณคดีบันทึกพระราชพิธี ได้แก่ *โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง* พระนิพนธ์กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าคันธรส

โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ สันนิษฐานว่าแต่งขึ้น
ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้า
ฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และโคลงพระราชพิธีแห่โสมก้นต์ พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วรรณคดีตำราพระราชพิธี ได้แก่ ตำราพระราชพิธีเก่า ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ
ภาคที่ ๘ และภาคที่ ๑๑ และพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ๓ เรื่อง ได้แก่ โคลงพิธีถือน้ำแลคเชนทร์ศุขสนาน พระราชกรณยานุสร
และพระราชพิธีสิบสองเดือน

วรรณคดีพระราชพิธีทั้ง ๑๒ เรื่องนี้ มีความสำคัญต่อพระราชพิธีที่จัดขึ้น
ในราชสำนักอย่างมากในแง่มุมที่แตกต่างกันไป ดังจะได้อธิบายโดยละเอียดในตำรา
วรรณคดีพระราชพิธีนี้

“...ก็ให้เบิกทำวพระยาสามนตราขเสนาบดี
มุขมนตรีทุกกระทรวงการทั้งหลายถวายบังคม
และถวายสัตยาธิฐาน ถือน้ำพระพิพัฒน์
ตามบูรพประเพณี แล้วเสร็จ”

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)
การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาใน
พระราชพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

พระราชพิธีเป็นกิจกรรมสมมุติ
ที่ราชสำนักที่จัดขึ้น
ด้วยจุดมุ่งหมายสำคัญคือ
สร้างสวัสดิมงคลแก่สิริราชสมบัติ
พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์
และสร้างความสมบูรณ์พูนสุข
ความมั่นคงและความเป็นเอกภาพ
แก่บ้านเมือง

บทที่ ๒

พระราชพิธีในบริบทการใช้

พระราชพิธีเป็นกิจกรรมสมมุติราชสำนักที่จัดขึ้น ด้วยจุดมุ่งหมายสำคัญคือ สร้างสวัสดิมงคลแก่สิริราชสมบัติ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และสร้างความสมบูรณ์พูนสุข ความมั่นคงและความเป็นเอกภาพแก่บ้านเมือง การประกอบพระราชพิธีมีการกำหนดรูปแบบการใช้สัญลักษณ์ ทั้งในส่วนที่เป็นสถานที่ วัตถุ อุปกรณ์ กิริยาอาการของผู้ประกอบพระราชพิธีและผู้เข้าร่วม คำกล่าวคำสวด ฯลฯ เพื่อสื่อความหมายที่เข้มข้นของพระราชพิธี เนื่องจากวรรณคดีพระราชพิธีนั้นมีความสัมพันธ์กับพระราชพิธี อาจทำหน้าที่เป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธี อาจเป็นตัวแทนวรรณคดีซึ่งบันทึกรูปแบบหรือขั้นตอนการจัดพระราชพิธี หรืออาจเป็นตัวแทนวรรณคดีที่ทำหน้าที่สังเคราะห์และจัดระบบระเบียบความรู้เรื่องพระราชพิธีที่สืบทอดต่อเนื่องมายาวนาน การทำความเข้าใจวรรณคดีพระราชพิธีนั้นจึงไม่อาจละเลยบริบทของวรรณคดี ซึ่งก็คือการประกอบพระราชพิธี

ในบทที่ ๒ นี้ จะได้กล่าวถึงพระราชพิธีในบริบทของการใช้เพื่อสนองตอบวัตถุประสงค์ต่าง ๆ จากการศึกษาพบว่ามี ๖ ประการได้แก่การใช้พระราชพิธีเพื่อตอบสนองความศรัทธาในลัทธิศาสนา การใช้พระราชพิธีเพื่อผลทางการเมืองการปกครอง การใช้พระราชพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง การใช้พระราชพิธีเพื่อการเฉลิมฉลองตามเทศกาล การใช้พระราชพิธีเพื่อการเฉลิมฉลองการเปลี่ยนผ่านสถานภาพ และการใช้พระราชพิธีเพื่อการเฉลิมฉลองในโอกาสพิเศษ

การใช้พระราชพิธีเพื่อวัตถุประสงค์ทั้ง ๖ ประการ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้^๑

๑. การใช้พระราชพิธีเพื่อตอบสนองความศรัทธาในลัทธิศาสนา

ราชสำนักไทยนั้นได้รับอิทธิพลจากลัทธิความเชื่อต่างๆ ที่เด่นชัด ได้แก่ ความเชื่อแบบพุทธและความเชื่อแบบพราหมณ์ ความเชื่อทั้งสองกระแสส่งผลให้เกิดพิธีกรรมซึ่งสื่อความหมายถึงความศรัทธา และเชื่อมั่นที่มีต่อลัทธิศาสนานั้น เช่น การบูชาพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นกิจกรรมทางความเชื่อแบบพุทธ หากเป็นความเชื่อแบบพราหมณ์ ได้แก่ การบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสาม คือ พระนารายณ์ พระศิวะ และพระพรหม เป็นต้น

พระราชพิธีที่จัดขึ้นเพื่อตอบสนองความเชื่อทางศาสนา ที่เป็นพระราชพิธีพุทธ เช่น พระราชกุศลวันวิสาขบูชา พระราชกุศลวันเข้าพรรษา ส่วนพระราชพิธีพราหมณ์ เช่น พระราชพิธีตรียม์ปวายและตรีปวาย เป็นต้น

พระราชกุศลวันวิสาขบูชา เป็นพระราชพิธีประจำปีทางพุทธศาสนา อันเกี่ยวเนื่องกับการประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ในสมัยอยุธยาไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการประกอบพระราชกุศลวิสาขบูชา เพิ่งจะปรากฏว่ามีการพระราชกุศลนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อมาก็ได้ประกอบพระราชพิธีนี้ตามแบบแผน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริจะให้การพระราชกุศลวันวิสาขบูชาเป็นที่สนใจของประชาชน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายตั้งโต๊ะลายครามบูชาตามรอบเฉลียงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนเกิดเป็นการเล่นเครื่องลายคราม ครั้นความนิยมลดลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการแต่งโคมมาแขวนรอบระเบียบและศาลาราย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับเปลี่ยนการ

^๑ เนื้อหาพระราชพิธีในบทนี้เรียบเรียงจากหนังสือสำคัญ ๒ เล่ม ได้แก่ นามานุกรมขนบประเพณีไทย หมวดพระราชพิธีและรัฐพิธี (๒๕๔๖) และ นามานุกรมขนบประเพณีไทย หมวดประเพณีราชภัฏ เล่ม ๒ (๒๕๕๐) ของ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

พระราชกุศลบางเรื่อง เช่น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานนำเครื่องบูชา คือโคมและธงจะเข้าไปถวายตามพระอารามต่าง ๆ เป็นต้น

การพระราชกุศลวันเข้าพรรษา เป็นการบำเพ็ญพระราชกุศลทางพระพุทธศาสนา ตรงกับวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ในกฏมนเทียรบาล สมัยอยุธยาเรียกว่า “พระราชพิธีเข้าพระวรราชา” ส่วนในคำให้การชาวกรุงเก่าเรียก “พระราชพิธีอาษาฒ” ก่อนถึงวันประกอบการพระราชกุศลนี้ ๑ เดือน คือ ในวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๗ จะมีการประกอบพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษา พระราชทานแก้วต่าง ๆ และในกรุงเทพฯ จะยกมาที่เฉลียงท้องพระโรง เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองเทียนพรรษา

พระราชพิธีตรียัมปวาย **ตรีปวาย** เป็นพิธีปีใหม่ของพราหมณ์และรับเสด็จพระอิศวรที่เสด็จลงมาเยี่ยมโลก เดิมจัดในเดือนอ้าย ในวันขึ้น ๖ ค่ำ ถึงแรม ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ต่อมาเลื่อนไปจัดในเดือนยี่ ซึ่งตรงกับวันขึ้นแรมเดิม พระราชพิธีนี้เรียกอย่างสามัญคือ “พิธีโล้ชิงช้า” เมื่อเสร็จพระราชพิธีตรียัมปวาย จะต่อด้วยพระราชพิธีตรีปวาย

ความเป็นมาของพระราชพิธีตรียัมปวายนั้น มาจากความเชื่อของผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเชื่อว่า พระอิศวรจะเสด็จลงมาเยี่ยมโลกปีละครั้ง ครั้งละ ๑๐ วัน คือระหว่างวันขึ้น ๗ ค่ำ ถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือนอ้าย พราหมณ์จึงจัดพิธีต้อนรับเรียกว่า “พิธีตรียัมปวาย” ซึ่งถือกันว่าเป็นพิธีต้อนรับปีใหม่ของพราหมณ์ด้วย การจัดพิธีตรียัมปวายนั้น มีตำนานปรากฏในคัมภีร์เฉลิมไตรภพว่า เมื่อพระพรหมสร้างโลกแล้ว ให้พระอิศวรดูแล พระอิศวรทดสอบความแข็งแรงของโลกด้วยการให้พญานาคเอาหางพันที่ภูเขาริมแม่น้ำฟากหนึ่ง ส่วนหัวพันกับภูเขาริมแม่น้ำอีกฟากหนึ่ง ให้พญานาคไกวตัวเล่นเป็นชิงช้า ถ้าโลกไม่นั่นคงก็จะเกิดความคลอนแคลน สั่นสะเทือน และทดสอบความไหวตัวของโลกด้วยการยืนด้วยพระบาทข้างเดียวในลักษณะของการไขว่ห้าง ถ้าแผ่นดินไหวก็จะทรงตัวไม่ได้ และเมื่อพระอิศวรเสด็จลงมาถึงโลกมีเหล่าเทพยดามาชุมนุมกันต้อนรับอย่างสนุกสนาน เหล่าพราหมณ์ทั้งหลายจึงจัดพิธีต้อนรับ เหล่าเทพยดาประกอบไปด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ และพระคงคาจะมา

ต้อนรับ และเหล่าพยานาคราชมารำเสนง^๒ พ่นน้ำถวาย

พระราชพิธีตรียัมปวายเดิมมีแต่เพียงพิธีพราหมณ์ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มขึ้น พิธีโล้ชิงช้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธีตรียัมปวาย จัดพิธีในวันขึ้น ๗ ค่ำ และ ๙ ค่ำ เปรียบเสมือนการทดสอบความแข็งแกร่งของโลก เสาของชิงช้าทั้งสองข้างแทนขุนเขาสองฝั่งมหาสมุทรนาลิวัน^๓ แทนพยานาค ในสมัยโบราณใช้พราหมณ์ที่แข็งแรงแทนนาลิวัน ต่อมาใช้ผู้ที่ชำนาญในการปีนป่ายที่สูงมาทำหน้าที่นาลิวันแทน ชันสาครแทนมหาสาครอันกว้างใหญ่ที่พยานาคลงเล่นน้ำรำเสนงถวายพระอิศวร นาลิวันจะโล้ชิงช้าสามครั้งหรือ ๓ กระดาน โล้ขึ้นไปคาบถุงเงินซึ่งผูกไว้ที่ปลายเสาไม้ไผ่ ถ้าคาบได้ก็เป็นรางวัลของนาลิวัน ในอดีตประชาชนให้ความสนใจพิธีโล้ชิงช้ามาก ถือเป็นงานใหญ่ประจำปีที่ยิ่งใหญ่และเสียค่าใช้จ่ายมาก เนื่องจากกระบวนแห่พระยายืนชิงช้ามีจำนวนไม่ต่ำกว่า ๘๐๐ คน ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ต้องตัดรายจ่าย จึงเลิกพระราชพิธีนี้ไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ นอกจากนั้นการโล้ชิงช้ายังสร้างความลำบากแก่พระยายืนชิงช้าเป็นอย่างมาก

ส่วนพระราชพิธีตรีปายนัน เป็นพิธีต่อจากพระราชพิธีตรียัมปวาย ในวันแรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ เป็นวันที่พระอิศวรเสด็จกลับสู่เทวโลก และพระนารายณ์มาเยี่ยมโลก มีกระบวนแห่ส่งพระอิศวรและรับพระนารายณ์ พระราชพิธีตรีปวายทำในเทวสถานแห่งเดียว เป็นเวลา ๕ วัน

^๒ รำเสนง หมายถึง คือการร่ายรำด้วยลีลาอันสวยงาม โดยมีอุปกรณ์การรำเป็นเขาสดวีไล่น้ำ เมื่อยามที่ร่ายรำมาได้จังหวะก็จะสะบัดให้น้ำออกจากเสนง หรือ เขาสดวีเสียทีหนึ่ง การรำเสนงสาดน้ำนี้ เปรียบเหมือนพยานาคแสดงความยินดีที่โลกมั่นคงแข็งแรง จึงพากันเล่นน้ำในห้วงสาครด้วยความร่าเริง (ส.พลายน้อย, ๒๕๕๓ : ๓๐๕-๓๐๖)

^๓ นาลิวัน คนโล้ชิงช้าในพิธีตรียัมปวาย มี ๔ คน เป็นผู้แสดงเป็นพยานาค ดำเนินเล่าว่า เมื่อพระพรหมสร้างโลกเสร็จ ขอให้พระอิศวรเป็นผู้ดูแลรักษา พระอิศวรเกรงว่าโลกจะไม่แข็งแรง จึงขอทดลองดูก่อน โดยเสด็จมาเพียงพระบาทข้างเดียว แล้วโปรดให้พยานาคผู้มีอิทธิฤทธิ์มาเหยียวยั้งแกว่งไกวระหว่างขุนเขาทั้งสองฟากฝั่งมหาสมุทร นาลิวันทีโล้ชิงช้าก็คือผู้แสดงเป็นพยานาคในตำนานนั่นเอง (ส.พลายน้อย, ๒๕๕๓ : ๒๒๒)

๒. การใช้พระราชพิธีเพื่อผลทางการเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองเป็นเรื่องของอำนาจ ในการบริหารจัดการอำนาจ ให้เป็นไปอย่างมั่นคงนั้น วิธีการหนึ่งที่ผู้ปกครองนำมาใช้ก็คือ การใช้พิธีกรรม ดังจะเห็นได้จาก พระมหากษัตริย์ของไทยในอดีต ทรงประกอบพระราชพิธีบางพระราชพิธีเพื่อผลทางการเมืองการปกครอง เช่น พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และพระราชพิธีคเชนทรัศวसनาน ที่มุ่งหมายให้เกิดความมั่นคงทางการเมือง เพื่อให้ผู้รับใช้เบื้องยุคลบาทซึ่งเข้าร่วมพิธีได้แสดงออกถึงความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ ผ่านสัญลักษณ์ทางพิธีกรรมที่เข้มข้น มุ่งตอกย้ำและมุ่งสงวนรักษาระเบียบทางสังคมที่เป็นอยู่

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นพิธีดื่มน้ำถวายตัวแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการ ทั้งทหารและพลเรือนฝ่ายหน้า ฝ่ายในและเจ้าเมืองประเทศราช ปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งโบราณ เรียกว่าพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา เรียกอย่างเป็นทางการว่า “พระราชพิธีศรีสัจปานกาล” (ส.พลายน้อย, ๒๕๕๓ : ๑๘๓) ในการประกอบพระราชพิธีจะมีการแห่อาวุธศักดิ์สิทธิ์ลงในน้ำ พร้อมกับอ่านโอวาทสาปแช่งผู้คิดคดทรยศต่อพระมหากษัตริย์ และอวยพรผู้ที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เพื่อแสดงให้เห็นว่ามีความจงรักภักดี หากมิได้กระทำตามคำสัตย์สาบานที่กล่าวอ้างไว้ ก็จะต้องมีอันเป็นไปตามที่ได้ให้สัตย์ปฏิญาณ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาประกอบพระราชพิธี ณ พระวิหารวัดมงคลบิดร ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา การประกอบพระราชพิธีดังกล่าวจะกระทำ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เบื้องหน้าพระพุทธรูปมหาณิรัตน์ปฏิมากรเพื่อเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชพิธีให้มากยิ่งขึ้น

สุนทร ชุตินทรานนท์ (๒๕๒๒ : ๓๓-๓๔) กล่าวถึงข้อเสนอของนักวิชาการเกี่ยวกับที่มาของพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสรุปว่า มีความเห็นแตกต่างกันเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายที่เชื่อว่าไทยรับประเพณีการแช่น้ำมาจากต่างแดนและฝ่ายที่เชื่อว่าไทยมีประเพณีแช่น้ำเป็นของตนเอง

ผู้ที่เชื่อว่าประเพณีการแข่งขันน้ำมาจากต่างแดน ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วเรื่องสำคัญ คือ พระราชพิธีสิบสองเดือน แต่พระองค์มิได้ระบุอย่างชัดเจนว่า ไทยรับพระราชพิธีนี้มาจากชาติใด นอกจากนั้นก็คือ จิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งเชื่อว่าประเพณีแข่งน้ำเป็นประเพณีดั้งเดิมในดินแดนแถบล้านช้างและสุพรรณภูมิ และอยุธยารับเอามาใช้ ส่วนผู้ที่เชื่อว่าไทยเรามีประเพณีแข่งน้ำของตนเอง ได้แก่ หม่อมเจ้าจันทร์จรัญ รัชนี (พ.ณ ประมวลมารค) ด้วยความเห็นที่ว่าเนื้อความส่วนใหญ่ในโคลงแข่งน้ำเป็นคติพุทธไม่ใช่คติฮินดู

หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีการประกอบพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในสมัยอยุธยา ก็คือ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) คำให้การชาวกรุงเก่า จดหมายเหตุวันวลิต เป็นต้น ดังเช่น ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวถึงการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระราชพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความตอนหนึ่งว่า “ก็ให้เบิกท้าวพระยาสามนตราขเสนาบดีมุขมนตรีทุกกระทรวงการทั้งหลายถวายบังคมและถวายสัตยาอธิฐาน ถือน้ำพระพิพัฒน์ตามบุรพประเพณี แล้วเสร็จ” (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ๒๕๑๗ : ๓๖๘) พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยานี้ ถิ่นว่าเป็นพระราชพิธีใหญ่ประจำพระนคร และปฏิบัติสืบเนื่องกันมาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงได้งดไป เพิ่งจะเริ่มกระทำใหม่อีกครั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ (หม่อมหลวงปีย์ มาลากุล, ๒๕๑๕ : ๑)

การถือน้ำแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ การถือน้ำที่เป็นพระราชพิธีประจำ และการถือน้ำที่เป็นพระราชพิธีจร

๑. การถือน้ำที่เป็นพระราชพิธีประจำ หมายถึงการถือน้ำของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน รวมทั้งภรรยาตลอดจนบรรดาข้าราชการในกรมของพระราชวงศ์ที่มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไป และการถือน้ำของทหาร การถือน้ำประจำปีนั้น แต่ก่อนถือในวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ต่อเนื่องจากพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ และแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ ต่อมาเมื่อมีความนิยมในการนับเดือนทางสุริยคติแทนที่เดือนทางจันทรคติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงหมายกำหนดการถือน้ำให้มีเพียงครั้งเดียวคือ วันที่ ๓ เมษายนของทุกปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา

ส่วนการถือน้ำของทหารนั้น สมัยโบราณมาต้องถือน้ำในวันขึ้น ๓ ค่ำ ของทุกเดือน เพราะทหารแต่ก่อนนั้นมีระยะเวลาประจำการอันสั้น เนื่องจากต้องผลัดเปลี่ยนกันเข้ารับราชการทุกเดือน ในระยะต่อมามีการกำหนดขอบเขตการประจำการของทหารออกไปตามความจำเป็นของบ้านเมือง การถือน้ำประจำเดือนของทหารจึงเลิกไป คงเหลือแต่การถือน้ำเช่นเดียวกับการถือน้ำของข้าราชการที่เป็นฝ่ายพลเรือน

๒. การถือน้ำจระ ได้แก่ การถือน้ำเป็นกรณีพิเศษเป็นครั้งคราว ซึ่งมีได้มีกำหนดการแน่นอน เช่น การถือน้ำถวายสัตย์แด่พระเจ้าแผ่นดินที่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติใหม่ หรือการถือน้ำถวายสัตย์ของผู้ที่มาจากเมืองปัจจามิตรสู่พระบรมโพธิสมภาร เป็นต้น

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไม่ว่าจะเป็นพิธีประจำ หรือพิธีจรล่วนแล้วแต่มีขั้นตอนการประกอบพระราชพิธีในส่วนที่เป็นสาระสำคัญเหมือนกัน กล่าวคือมีหมายกำหนดการพระราชพิธี ๒ วัน ได้แก่ วันสวดมนต์และวันถือน้ำ

วันสวดมนต์ เริ่มการพระราชพิธีในตอนเย็น เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินสู่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว อาลักษณ์อ่านประกาศพระราชพิธีศรีสังฆปาณกาล พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ทวาทศปริตร คือ สวดมนต์สิบสองตำนาน เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ ต่อจากนั้นพนักงานเวียนเทียนสมโภชพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร พราหมณ์อ่านฉันทสรเสริญพระมหามณีรัตนปฏิมากร

การอ่านประกาศพระราชพิธีศรีสังฆปาณกาลก่อนการเจริญพระพุทธมนต์ทวาทศปริตรนี้ เพิ่งมีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศดังกล่าว เป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระองค์ ส่วนการเจริญพระพุทธมนต์ทวาทศปริตรนั้น กระทำขึ้นเพื่อเสกน้ำที่จะนำมาทำเป็นน้ำพระพิพัฒน์สัตยาให้เป็นน้ำพระพุทธมนต์ก่อนเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ผู้แสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

วันรุ่งขึ้นเป็นวันถือน้ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินสู่วัดพระศรีรัตนศาสดารามโดยกระบวนราบใหญ่ ต่อจากนั้นพระมหาราชครู (พราหมณ์) อ่านโองการแข่งน้ำ และเชิญพระแสงปลั้ววาท พระแสงอัคนีวาท และพระแสง

พรหมาศ^๔ ชุบลงในน้ำพระพุทธรณ์ที่อยู่ในพระชั้นหยกเพื่อทำให้เป็นน้ำพระพิพัฒน์
สัตยาโดยสมบูรณ์

ในระหว่างที่มหाराชครุกระทำพิธีพราหมณ์และพระสงฆ์สวดมนต์นั้น
เจ้าพนักงานจะประโคมไตรสังข์ดุริยางค์ จบแล้วพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละออง
ธุลีพระบาทกล่าวคำสาบาน พระมหाराชครูเชิญน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระชั้นหยก
ไปรินเจือลงในน้ำมนต์ทุกๆ หม้อ แล้วรินน้ำพระพิพัฒน์สัตยาจากพระชั้นหยก
ใส่ถ้วยโหมหรานาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อเสวยก่อน
ต่อจากนั้นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง จึงดื่มน้ำ
พระพิพัฒน์สัตยาเฉพาะพระพักตร์ แล้วกล่าวคำสัตย์สาบานว่าจะซื่อสัตย์และ
จงรักภักดีต่อราชบัลลังก์

พระราชพิธีคเชนทร์ศวसन เป็นพระราชพิธีในเดือน ๕ และเดือน ๑๐
ต่อเนื่องจากพระราชพิธีศรีสัจปานกาล เป็นพระราชพิธีที่คล้ายกับการตรวจตรา
ความพร้อมของกำลังพลเพื่อแสดงแสนยานุภาพทางการทหาร การพระราชพิธีก่อน
พระราชพิธีคเชนทร์ศวसनก็คือ พิธีทอดเชือกและพิธีตามเชือก ซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์
พิธีทอดเชือก คือ การคลี่เชือกบาศที่คล้องช้างเพื่อตรวจสอบดูว่ามีส่วนใดชำรุด
หรือไม่ เพื่อจะได้ซ่อมแซม พิธีตามเชือก คือ การขดเชือกให้รวมกันเป็นขดตามเดิม
ตามหลักฐานในพระราชนิพนธ์**พระราชพิธีสิบสองเดือน** ไม่มีการเสด็จพระราชดำเนิน
ส่วนการพระราชพิธีที่สำคัญก็คือ การตั้งกระบวนแห่คเชนทร์ศวसन ประกอบด้วย
กระบวนแห่ช้าง ม้า วัว และควาย แต่ละกระบวนจัดอย่างยิ่งใหญ่ หลังจาก
เดินกระบวนสิ้นสุด มีการขี่ม้าไล่ให้ช้างไล่และม้าห้อยแข่งกัน สร้างความตื่นตาตื่นใจ
แก่ผู้เข้าร่วมชมพระราชพิธีเป็นอย่างมาก

^๔ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังไม่มีพระแสงศรปลั้ววาท พระแสงศรอัคนีวาท และพระแสงศรพรหมาศ
พระแสงศรทั้ง ๓ เล่มนี้ สร้างสมัยรัชกาลที่ ๔ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ใช้พระแสงขรรค์ชัยศรี
พระแสงหอกเพชรรัตน์ พระแสงดาบคาบค่าย พระแสงเวียดและพระแสงปืนนพรัตน์ สมัย
รัชกาลที่ ๒ ทรงเพิ่มพระแสงญี่ปุ่น ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงเพิ่มพระแสงขรรค์เนาวโลหะ
(พลตรี หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์, ๒๕๔๔ : ๑๙)

๓. การใช้พระราชพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง

ในสังคมเกษตรกรรมนั้น สมาชิกของสังคมต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ เพื่อช่วยผลิตพืชผลหล่อเลี้ยงสรรพชีวิต ธรรมชาติจึงเป็นเหมือนเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ ที่กำหนดชะตากรรมของมนุษย์ ความเชื่อเช่นนี้ก่อให้เกิดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ทั้งในระดับชาวบ้านและระดับผู้ปกครอง เพื่อแก้ปัญหาคความแห้งแล้ง เฉพาะหน้า หรือเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจแก่สมาชิกของสังคม ตัวอย่างของพิธีกรรมในระดับชาวบ้าน เช่น การแห่นางแมว การจุดบั้งไฟพญานาค เป็นต้น ในระดับของผู้ปกครอง ย่อมจะต้องสร้างผลทางความเชื่อที่ยิ่งใหญ่กว่าพิธีกรรมของชาวบ้าน ตัวอย่างพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของผู้ปกครองที่เห็นได้อย่างชัดเจน ได้แก่ พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และพระราชพิธีพืชมงคล เป็นต้น

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพระราชพิธีที่มีความมุ่งหมายสร้างขวัญและกำลังใจแก่ประชาชนในราชอาณาจักร โดยเฉพาะผู้ประกอบอาชีพกสิกรรม เป็นการเตือนให้เริ่มเพาะปลูกข้าว แต่เดิมนั้นผู้ปกครองหรือผู้ที่เป็นประมุขของแว่นแคว้นจะเป็นผู้ประกอบพิธีไถหว่านด้วยตนเอง เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ประชาชน โดยมีพราหมณ์เป็นผู้แนะนำการประกอบพระราชพิธี ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดให้ปฏิบัติหน้าที่สนองพระบรมราชโองการแทนพระองค์ เรียกผู้ที่ทำหน้าที่แทนว่า “พระยาแรกนา” ทำหน้าที่ไถหว่านพืชพันธุ์ธัญญาหาร และมีเทพีเป็นผู้หาบกระเช้าข้าวเปลือกที่เป็นเมล็ดพันธุ์พืชของพระยาแรกนาในขบวนพระราชพิธีนั้น

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญนั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ เป็นพิธีพราหมณ์ตามแบบแผนสมัยอยุธยา ไม่มีพิธีสงฆ์เรียกว่า “พระราชพิธีจรดพระนังคัล” ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริให้มีพิธีสงฆ์ประกอบในพระราชพิธีด้วย เพื่อเป็นสิริมงคลแก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร อันได้แก่ ข้าวเปลือก ถั่ว งาทั้งหลาย ที่นำเข้ามาตั้งในมณฑลพิธี แล้วจึงนำไปไถหว่านในพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เรียกพระราชพิธีในตอนแรกนี้ว่า “พืชมงคล” เมื่อรวม ๒ พิธีแล้ว เรียกว่า “พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ”

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแต่เดิม จึงเปลี่ยนเป็น “พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล” และถือเป็นราชประเพณีสืบต่อมา

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพิธีสิริมงคล เพื่อบำรุงขวัญเกษตรกร วันที่ประกอบพระราชพิธีจึงมีความสำคัญ โบราณจารย์จึงได้วางหลักเกณฑ์ให้ประกอบพิธีในวันดีที่สุดของแต่ละปี ให้ได้วันอันเป็นอุดมฤกษ์ตามตำราโหราศาสตร์ และต้องอยู่ในระหว่างเดือน ๖ ทั้งนี้เพราะเดือน ๖ เริ่มจะเข้าฤดูฝน ซึ่งเป็นระยะเวลาเหมาะสมสำหรับเกษตรกรชาวไร่ชาวนาจะเตรียมทำนาอันเป็นอาชีพหลักสำคัญของชาวไทยมาแต่โบราณ

พระราชพิธีพืชมงคล เป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับการวิงวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขอให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำในการประกอบพระราชพิธี แต่เดิมการวิงวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้ฝนตกใช้บทเพมนตร์^๕ ของศาสนาพราหมณ์ จนกระทั่งในสมัยรัตนโกสินทร์จึงปรากฏว่ามีการกระทำสังจาธิฐานโดยอ้างคาถาในพระไตรปิฎก รวมถึงการอ้างบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ที่สั่งสมมา เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ขึ้นในบ้านเมือง

สมัยก่อนนั้น หากปีใดฝนแล้ง พระมหากษัตริย์จะทรงกำจัดปัดเป่าโดยการประกอบพระราชพิธีพืชมงคลหรือพิธีขอฝนขึ้น เพื่อให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล นิยมทำในเดือนเก้า พระราชพิธีนี้ไม่ปรากฏในกฎหมายแต่ในสมัยอยุธยาเรียกพระราชพิธีลักษณะนี้ว่า “พระราชพิธีพืชมงคลมหาเมฆบูชา” พราหมณ์ผู้ประกอบพิธีจะอ่านโองการสามจบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๑๖ : ๕๓๘) ทรงสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นโองการที่แต่งขึ้นในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังรับสืบทอดพระราชพิธีพืชมงคลตามแบบอยุธยา ตั้งโรงพิธีที่สนามหลวง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่มพิธีพุทธเข้าไปด้วย การประกอบพิธีมี ๒ แบบ คือพิธีหลวงอย่างน้อยและ

^๕ คำว่า “มนต์” มาจากภาษาบาลี และ ‘มนตร์’ มาจากภาษาสันสกฤต หนังสือนี้จะใช้ ‘มนต์’ ที่มาจากภาษาบาลีเป็นหลัก แต่หากเป็นคำสวดอันศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์จะชื่อว่า “มนตร์”

พิธีหลวงอย่างใหญ่ พิธีหลวงอย่างน้อยกระทำที่หอพระ ณ ท้องสนามหลวง พิธีหลวงอย่างใหญ่ กระทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

“พิธีหลวงอย่างน้อย” จะนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินทรงจุดเทียนนมัสการแล้วประพรมน้ำหอม ทรงเจิม แล้วทรงตั้งสัตยาธิษฐาน พระสงฆ์สวดเจ็ดตำนานแล้วต่อด้วยคาถาขอฝน ทำติดต่อกัน ๙ - ๑๕ วัน จนฝนตกหนักแล้วจึงหยุด

“พิธีหลวงอย่างใหญ่” จัดที่พลับพลาท้องสนามหลวง โดยอัญเชิญพระพุทธรูปได้แก่ พระคันธารราษฎร์^๖ องค์ใหญ่ พระชัยวัฒน์ประจำรัชกาล พระห้ามสมุทร พระชัยเนาวโลหะ พระทรมานข้าวมาประดิษฐานที่พลับพลา หน้าพลับพลากลางแจ้ง ขุดสระสี่เหลี่ยม บันรูปพระสุกตเถระ^๗ นั่งริมฝั่งสระ มุมสระมีนาค โลกบาล มุมละรูป มีกบ เต่า ปู ปลา ตั้งราชวัติฉัตรธงกันสี่มุม ประดับด้วยราชวัติ ฉัตร กระดาศ ปลุกต้นกล้วย อ้อย วงสายสิญจน์รอบ พระสงฆ์ ๒๕ รูป ผลัดกันสวดทั้งวัน เมื่อสวดมนต์จบแล้วจะสวดภาวนารอต่อไป ราชบัณฑิตขุนนางชาวซีกประจำอยู่ที่ปากสระคนหนึ่ง ผลัดเปลี่ยนกันจนกว่าฝนจะตกลงมา

การประกอบพระราชพิธีแบบพราหมณ์จัดที่ทุ่งสัมปอญ อัญเชิญเทวรูปคือ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม และพระพิฆเนศวรมาตั้งในโรงพิธี พระมหาราชครูพราหมณ์อ่านเวท ขุนนาง และพราหมณ์คนอื่นๆ นั่งล้อมเทวรูป แล้วชักประจำสวดทำดังนี้ทุกวันจนกว่าพิธีสงฆ์ที่สนามหลวงจะสิ้นสุด

^๖ พระพุทธรูปยืนหรือนั่ง พระหัตถ์ขวายกขึ้นก้มักแสดงอาการขอฝน พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นเสมอเอว คล้ายกับรับน้ำฝน เป็นพุทธรูปสำคัญในพระราชพิธีพืชมงคลและพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ (จดุปร มีสกุล, ๒๕๔๒ : ๙๕๕)

^๗ เรื่องพระสุกตเถระเป็นนิทานปรากฏในพระสุกตฉบับบาลี (สุกัญญา ภัทราชัย, ๒๕๔๒ : ๕๕๕) เนื้อความว่า พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยสาวกเสด็จจาริกไปในมคชนบทถึงอังกุตรนิคม ในขณะนั้นเกิดฝนแล้ง ข้าวแพง พระพุทธองค์จึงโปรดให้พระสุกตไปนั่งบำเพ็ญเพียร ณ ที่แจ้ง เพื่อให้ฝนตกลงมา ยังประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์และเทพยดาทั้งหลาย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๖ : ๕๕๑)

๔. การใช้พระราชพิธีเพื่อการเฉลิมฉลองตามเทศกาล

พิธีกรรมเป็นโอกาสที่สมาชิกในสังคมได้มาพบปะกัน สภาวะดังกล่าวแตกต่างกับการดำเนินชีวิตตามปกติ เพราะในยามปกติคนเหล่านี้จะอยู่กระจัดกระจาย พิธีกรรมจะเป็นสื่อนำคนเหล่านี้มาอยู่ร่วมกัน เพื่อร่วมกันบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และร่วมกันกระทำกิจกรรมแบบเดียวกันในเวลาเดียวกัน พิธีกรรมจึงเชื่อมโยงให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกร่วม เกิดสัมพันธ์ภาพและบูรณาการทางสังคมตามมา ดังจะเห็นได้จาก พระราชพิธีบางพระราชพิธีของราชสำนัก ที่จัดขึ้นเมื่อถึงช่วงเวลาที่เหมาะสมในรอบปี พระราชพิธีเหล่านี้มีพลังอำนาจพอที่จะดึงดูดอารมณ์ของคนในสังคมเข้าไปในโลกแห่งความสนุกสนาน ความลึกลับ และคล้อยตามไปกับบรรยากาศของแต่ละเทศกาล ดังเช่น พระราชพิธีตรุษ พระราชพิธีสารท พระราชพิธีจองเปรียง และการพระราชกุศลสงกรานต์

พระราชพิธีตรุษ เป็นการบำเพ็ญบุญกุศลเพื่อสวัสดีมงคลของบ้านเมือง เมื่อเวลาสิ้นปี แต่เดิมนิยมยอยุยาเรียกว่า พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ คำว่า “ตรุษ” โบราณเขียนไม่เหมือนกัน อาจเป็น “ตรุษณ” “ตรุศ”

คำว่า “ตรุศ” นั้นมาจากคำว่า “ตรฐิ” หรือ “ตรฐ” แปลว่า ตัดปี สิ้นปี เก่าไป พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนจาก “ตรุศ” มาเป็น “ตรุษ” (ส.พลายน้อย, ๒๕๕๓ : ๓๖๑)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๔๘๔ : ๑-๗) ทรงกล่าวไว้ใน “ตำนานพิธีตรุษ” สรุปความได้ว่า แต่เดิมนั้นพิธีนี้เป็นของชาวทมิฬในอินเดียได้ ไทยก็รับเอาพิธีตรุษเข้ามาในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และปรับปรุงยุคดีให้เข้ากับพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ซึ่งเป็นพระราชพิธีแบบพราหมณ์ที่มีมาแต่เดิม พระราชพิธีตรุษได้เผยแพร่ไปสู่เมืองนครศรีธรรมราชในสมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อทรงปราบดาภิเษกขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นปฐมบรมราชจักรีวงศ์ และสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแล้ว ทรงมีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ให้เหมือนครั้งสมัยอยุธยา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำตำราพิธีตรุษที่